בס״ד

הרב שמואל מוהליבר – קווים חינוכיים באישיותו, בהגותו ובפעלו

מגיש: יצחק ניסים

בהנחיית

ד״ר שמואל ויגודה

עבודת גמר המוגשת למילוי הדרישות לתואר שני

ב׳חינוך יהודי׳ במסגרת תכנית ׳מאירים׳

ג אלול התשפ״ב. 30.8.22

תוכן העניינים

מבוא.....עמ' 3-6

הרב שמואל מוהליבר: ביוגרפיה.....עמ' 7-10

פרק א: היראה וההשכלה כיסודות בהשקפותיו .....עמ' 11-16

פרק ב: מנהיגותו הרבנית ועסקנותו הציונית .....עמ' 17-28

1. המעבר בין מורה הוראה לעסקן ציוני .....עמ' 17-21
2. זיקתו לעולם החרדי מחד ולעולם המשכילי והחילוני מאידך.....עמ' 22-24
3. ברבנות ביאליסטוק ובעין הסערה בחיבת ציון - "עבודה רבה לפנינו" .....עמ' 25-28

פרק ג: משנתו החינוכית של הרב מוהליבר.....עמ' 29-44

1. יסודות השקפותיו החינוכיות.....עמ' 29-33
2. יחסו למצב החינוך בגולה ובארץ ישראל .....עמ' 34-37
3. דרכו בפרשיות חינוכיות ביפו ובמושבות..... עמ' 38-40
4. יסודות חינוכיים רלוונטיים ממשנתו לימינו .....עמ' 41-44

פרק ד: ישום חינוכי - מערכי שיעור להוראה בכיתה.....עמ' 45-52

מערך שיעור בנושא 'מנהיגות' ..... עמ' 45-46

מערך שיעור בנושא 'ציונות דתית'.....עמ' 47-48

מערך שיעור בנושא 'מעורבות חברתית' ו'ערבות הדדית'.....עמ' 49-52

סיכום.....עמ' 53-55

ביבליוגרפיה.....עמ' 56-57

מבוא

התקופה שבה חי מושא עבודתי, הרב שמואל מוהליבר (25 באפריל 1824 – 10 ביוני 1898) במאה התשע עשרה, התאפיינה בתמורות חברתיות ולאומיות בעולם בכלל ובחברה היהודית בפרט. בתקופה זו התגברה האנטישמיות והתקרבה סכנת הקיום היהודי. תנועות יהודיות נוצרו ומגמותיהן התחדדו במציאות באירופה. בעבודתי זו אעסוק בדמותו הרבנית המיוחדת של הרב שמואל מוהליבר שהתהלך בין דאגה לאחיו כרב קהילות שונות ברוסיה, לכבודם ולשמירתם הפיזית והרוחנית, לבין רבנות ומנהיגות עסקנית ופוליטית. הוא פעל למען קוממיות ישראל ולקראת שיבת עם ישראל אל ארצו שממנה הוגלה. דמות זו לא פעלה בדרך מהפכנית ולא קראה למאבק כנגד דרך אחרת או מנהיג דתי אחר דווקא, כי אם המשיכה בדרך המסורתית-חרדית אך תוך הדגשה ברורה ובולטת של קיום יהודי מסורתי המשולב במודרנה ומחובר אל החיים חומריים באופן מעודכן. הרב מוהליבר התבטא בשפה ובאופן שחזר אל היסודות הגלומים בתורת ישראל אשר מפאת הפיזור בגלות הארוכה, נשכחו. הוא הזכיר יסודות אלו, כתב עליהם ובעיקר פעל והנהיג בדרכו המקורית במרחבי הפעולה שלו בקהילות שונות במדינת רוסיה ובישוב היהודי בארץ ישראל תוך קשר עם רבנים ממקומות שונים באירופה .

לשם הבנת הרקע התרבותי והחברתי בו חי הרב מוהליבר ונקודת הזמן ההסטורית, אתייחס לתקופה מקדימה לתקופת חייו, תקופת הנאורות. בתקופה זו באו לידי ביטוי תהליכים שונים על החיים בעולם והשליכו גם על היהודים כולל על הרב מוהליבר שנולד בעומק תקופה זו.

עידן הנאורות לא החל והורגש בכל העולם בבת אחת. הוא הורגש בתחילה במדינות אנגליה וצרפת ובחלקה המזרחי של אמריקה. בזמן זה בחלקים נרחבים של אירופה וברחבי האמפריה הרוסית טרם נחשפו לרוח הזמן החדשה שסיפרה על התקדמות המדע וההגיון, על האהבה לספרות ולאמנות והרצון למימוש עצמי, אושר וחירות. ככל שחלף הזמן החל השינוי בעוד מדינות באירופה וכל היסודות הראשונים שהניחו הוגי הנאורות במחציתה של המאה השבע עשרה והחלו לתת את פירותיהם ששינו את פני העולם הפוליטי התרבותי המדעי והאנושי במאה השמונה עשרה ואילך.

הוגי הנאורות שהיו בני עמים שונים נלחמו בין השאר למען זכויות האדם מתוך רעיונות של סובלנות אזרחית ואף דתית ועוד רעיונות חדשים. בין הוגי נאורות אלו יש שהתייחסו באופן אוהד כלפי היהודים, הוגים כמו ג׳ון לוק ודייויד יום וישנם אחרים רבים שיחסם היה שלילי (כמו ׳וולטר׳). אתגר גדול אם כן הונח לפתחם של הוגי הנאורות באשר ליחס כלפי היהודים. במאות שנים הקודמות היה היחס ליהודים באירופה בחלקו רע מאוד, בחלקו מעניש ומשפיל ולכל הפחות ללא זכויות שוות כשאר אזרחי המדינות. מעת שהחלה תקופת הנאורות, ניסו היהודים מצדם להשתלב בתחומים שונים שיכלו בכל מדינה נאורה שאפשרה זאת. הם ניסו לקנות השכלה ומקצועות חופשיים מכובדים ולהשפיע בתפקידים שונים בהם נדרשו הן כישורים אינטלקטואלים והן מעשיים[1].

מנקודת זמן זו החלו ניצניה של ההשכלה היהודית במערב אירופה. יהודים כמו משה מנדלסון שהאמינו באידאלים של הנאורות כמו קידום מעמד האדם, האושר, מידות טובת, סובלנות דתית וחירות.עם זאת כיהודים שהזדהו עם ערכי הנאורות והפכו מעורים יותר במדינה האזרחית בה חיו,

[1] אבלמן, תולדות היהודים עמודים 326-322.

נדרשו לתת את הדעת על מצב חיי אחיהם היהודים השמרנים ביחס לבשורת הנאורות ולערכיה. תנועת ההשכלה היא המקרה היהודי של הנאורות האירופית[2] והמון העם היהודי באיזורים רבים באירופה לא נפתח עדיין ממש לרעיונות והלכי הרוח החדשים והמודרניים, הוא היה ברובו מסורתי ושמרני[3]. אמנם לא כן היה בגרמניה ובמערב אירופה, שם במקום משכנם של ראשוני המשכילים התפתחה והתרבתה בקצב מואץ יותר, כמות היהודים המשכילים והשתלבותם הן בהתאגדות של תרבות ואידיאולוגיה משכיליים והן בצורת החיים בפועל ועזיבת הדת.

למרות שבמחציתה של המאה ה-19 המודרנה הואצה, המהפכה התעשייתית, המיכון והעיור התקדמו וגררו גם התקדמות כלכלית לטובה, עדיין רובה של האוכלוסייה היהודית במזרח אירופה הייתה מאחור. אם מבחינה רוחנית מצבה היה מסורתי ושמרני הרבה יותר, הרי שביחס לקדמה והפתיחות למודרנה היא לא הצטיינה. ההנהגה הרוחנית והרבנים נקטו בקו של הדרכה והטפה להשתקעות בשמירת המצוות והלכותיהן כביטוי להמשך הקיום היהודי וכדרך חיים עיקרית ומרכזית. באשר לקיום הכלכלי החברתי והפיזי הוא היה לא מפותח באיזורים רבים מסיבות של אי יכולת לרכוש מקצוע והסתגרות מחשש מהשפעת הגויים. זאת ועוד, הקיום הכלכלי נתפס בעיני היהודים שם כפחות חשוב ובעל מעלה אלא מעין הכרח בכדי להתקיים קיום פיזי מינימלי. על המושג ועל חווית 'אושר' בהקשרו הנאור והמודרני, כלל לא שמעו היהודים במזרח אירופה. העניות באיזורים נרחבים של 'תחום המושב' ברוסיה הובילו לשפל במצבו של העם היהודי וממילה לדרדור במצבם המוסרי החברתי והמנטלי. באיזור זה של אירופה כמו בעוד מקומות, מחנות וציבורים יהודיים היו מפולגים בין מתנגדים וחסידים ויש שנהו אט אט אחרי ההשכלה והחלו לאמץ את רעיונות הנאורות. ציבור יהודי אחד לא הסכים עם השני ונלחם בו. עניות, שפלות ודלות אפיינו את מצב היהודים. בהמשך, בשלהי המאה התשע עשרה החלו כבר להתפתח קבוצות שונות וחלקים שונים בהשכלה היהודית וסוגים שונים של משכילים יהודים: משכילים רדיקלים, משכילים מתונים ואף משכילים שמרנים (רש"י פין, אליעזר צווייפל). כן היו גם קבוצות של משכילים לאומיים (סמולנסקין) ומשכילים חברתיים שנטו לסוציאליזם (משה ליב לילנבלום) ועוד קבוצות שונות[4] . במקום שכזה ואל מציאות שכזו עמד הרב שמואל מוהליבר בבחרותו בבגרותו וכרב והוא במהלך חייו נדרש להתמודד עם המצב בקהילות ששימש בהן רב ברוסיה ועם השאלות הציבוריות והכלל ישראליות שהתפתחו בהמשך ביחס לדת, לחינוך, למצבו המורכב של הציבור היהודי ברוסיה וביחס לכל אלו ביחס לתקופה שבהמשכה, ארץ ישראל היתה במרכזה.

ברקע הצורך לכתוב עבודה על דמות זו, מצוי המצב הירוד בו שקוע חלקו הגדול של העם היהודי במזרח אירופה. לא היו מעמד וזכויות ליהודים וגילויי שנאת ישראל המודרנית- האנטישמיות התגברו. העניות אפפה את חיי היהודים. הם הוכרחו מתוך מצבי דחק גדולים ואי יכולת לרכוש מקצוע ולפרנס בכבוד, לעסוק בעבודות בזויות ובאופן לא מוסרי לעיתים, מצב שהביא לחילול כבוד העם היהודי ואלוקיו בעיני הגויים. מצד אחד הם נמנעו מהמודרנה התנתקו מהסביבה האזרחית והשתמטו מחובותיה ומצד שני ציפו וייחלו לקבל זכויות. מצד אחר, היהודים המשכילים התחברו למדינה האזרחית כבדו אותה ונטלו חלק בה אך מבחינת הקשר למסורת וקיום מצוות היהדות חלה הזנחה. דבר זה, הגביר את ההתנגדות השמרנית אליהם ואף לרדיפת המשכילים ומחלוקות ומריבות שפרצו בין המחנות. בשני העשורים האחרונים של המאה התשע עשרה, אף שקעה ההשכלה

[2] פיינר, מהפכת הנאורות עמוד 22.
[3] אבלמן, תולדות היהודים עמוד 384.
[4] ויקיפדיה, ערך 'שמואל פיינר', ב-מחקר, חקר ראשית ההשכלה.

היהודית במערב אירופה ואף בחלק ממזרחה והגיעה אל שוקת שבורה בטמיעת יהודים רבים, בתרבות הגויים במדינות שחיו. הרבה קודם לכן, לקראת סוף ימיו ביטא מנדלסון את אכזבתו העמוקה על מצב זה ואיבד את אמונו בכוונותיהם של האינטלקטואלים הגרמניים בעוד שהם מצטיירים כנאורים ומבטיחים זכויות שוות ומלאות ליהודים[5]. בצומת דרכים מורכבת ובעייתית שכזו ניצב הרב מוהליבר.

במקביל לנאורות האירופית וההשכלה היהודית, הגו מבשרי הציונות הראשונים כמו הרבנים צבי הירש קאלישר ויהודה אלקלעי (וההוגים משה הס נחום סוקולוב ועוד) את היסודות לתנועה לאומית יהודית. יסודות אלו הושתתו על ידם דרך המסורת בדבר גאולת ישראל והציפייה למשיח אך חידשו בדבריהם חידוש הרה גורל ביחס להגות המקובלת אז, כי יחד עם תפילה תורה ומצוות יש לעשות גם השתדלות אקטיבית, לתכנן ולרכוש אדמות לשם התיישבות, בניין וחקלאות בארץ ישראל. יסודות אלו היו אף הם הנחו את הרב מוהליבר בדרכו ההגותית והמעשית.

עבודה זו נכתבה ראשית מתוך התעניינות בדמותו, השקפותיו ובפרט אודות משנתו החינוכית המלאה בדרך של שילוב תחומים ויסודות שונים. דרך זו של הרב מוהליבר, תפסה את תשומת ליבי והיא טרם נחקרה כראוי[6] ובעבודה זו הוספתי כפי יכולותי. חשתי שהנושאים העולים בעבודה זו הם רלוונטים גם בתקופתינו. מחד הקיום החינוכי המסורתי ומאידך תנועת 'ההשכלה' ותוצאותיה בהקשר החינוכי כולל תהליכי החילון אל מול כל אלה ויחד עמם פעל הרב מוהליבר, כך שהנושאים, מקורותיהם ודרכי ההתמודדות עם האתגרים יכולים להוות גם השראה למענה לאתגרים חינוכיים גם כיום. מבחינה פרקטית, כאדם המשתייך ל'ציונות הדתית' אני חש שבעת שישנם קולות שונים, דילמות ומחלוקות הן בציבור הכללי, הן בציבור החרדי והן בתוך תוכה של ה'ציונות הדתית' יש חשיבות לשוב לאחד מאבות הציונות הדתית שהוא עצמו התהלך במרחבים ובציבורים השונים בעם היהודי. מלבד המשנה היסודית שהותיר לנו בכתביו (אלו שנותרו) המתפרטת לערכים שונים, הוא מהווה גם השראה מתמדת לשילוב יהודי וישראלי. השראה לחתירה ללא מנוחה מתוך רצון עז לקרוב לבבות עם ישראל כולו. דברים אלו היו רלוטים אז ועד היום ומכאן חשיבות העיסוק, העיון והחקר בהם.

בעבודה לא אתמקד במישורים המעשיים והלאומיים של הרב מוהליבר כמו פירוט פעולותיו למען ישוב ארץ ישראל, הקמת הישוב עקרון-מזכרת בתיה ופולמוסי השמיטה ותנועת המזרחי, אלא ביסודות השקפותיו הכלליות, תיאור אישיותו בתחנות חייו וכמובן במשנתו החינוכית מול המציאות בארץ ובחוץ לארץ במוסדות חינוכיים ובפרשיות שונות ציבוריות.

בפרק הביוגרפיה אציג את הרקע וציוני דרך מרכזיים בחייו של הרב מוהליבר.

בפרק א' אפרוס מקורות מכתביו של הרב מוהליבר, המעמידים ראשית לכל את יסודות השקפותיו הכלליים, נבאר מכתביו את החידוש והמיוחד שהוא מביא בדרכו הסינטתית.

בפרק ב' אתאר את קו התפר באישיותו רב-עסקן ואת הזיקה הכפולה של הרב מוהליבר למחנה החרדי-מסורתי ממנו הוא בא ולמחנה המשכילים. אביא פרשיות בהן היה וישנו מתח בין דת לבין מודרנה והשכלה בחוץ לארץ וכן בארץ ישראל ואת יחסו ופועלו של הרב מוהליבר במצבים אלו. כן

[5] פיינר, משה מנדלסון עמוד 133 בתוך אבלמן, תולדות היהודים עמוד 332.
[6] שלמון, הרב שמואל מוהליבר-רבם של חובבי ציון, עמוד 349.

אפרט על תקופת הרבנות ב׳ביאליסטוק׳ - כחמש עשרה שנים אינטנסיביות פוליטית, דתית במעגלים שונים.

בפרק ג׳ אתן מבט על השקפותיו הכלליות-חינוכיות ולאחר מכן אעסוק במצב החינוכי בשלהי המאה ה-19 במזרח אירופה ובמקביל בישוב היהודי בארץ ישראל. אעמוד על מאפיינים חינוכיים במוסדות לימוד שהתקיימו אז ומיחסו של הרב מוהליבר לגביהם. כן, אגע בפרשיות חינוכיות במושבות החלוצים בירושלים וביפו ובדרכו של הרב מוהליבר לגבן. לסיכום יובאו יסודות שבהם דנו בעבודה והדגשנו את השקפתו ודעתו של הרב מוהליבר לגביהם ואת הרלוונטיות שלהם, בהחלט גם לימינו.

בפרק ד אציג מערכי שיעור להוראה בכיתה בהם מתבצע לימוד ועיסוק בדמותו של הרב מוהליבר יחד עם יסודות ממשנתו המותאמים לתלמידי בית ספר יסודי וחטיבת ביניים.

הרב שמואל מוהליבר - ביוגרפיה

הרב שמואל מוהליבר נולד בתאריך כז ניסן ה'תקפד (25 באפריל 1824) בעיירה הליבוקיה על יד וילנה שבאותם הימים היתה בשליטת האימפריה הרוסית. משפחתו בשורשיה משפחה מיוחסת בישראל של רבנים וגדולי תורה במשך כ-22 דורות. סבו היה רבי יוסף מהורודוק מתלמידי רבי חיים מוולאז'ין-תלמיד הגר"א הידוע כמקים עולה של למדנות תורנית הגיונית בשונה מדרך החסידות והיה מה'מתנגדים' לה. יחד עם למדנותו היה סבו סוחר מצליח. בנו של רבי יוסף היה רבי יהודה ליב – הוא אביו של רבי שמואל מלבד היותו בעצמו רב ותלמיד חכם וכן בקיא בכתבי מדע ומחשבה תורניים, לא חפץ להתפרנס מהיותו רב ועל כן סחר בפשתן ורק לעת זקנתו כשפשט ידיו מעסקיו נאות לקבל את רבנות העיר שאלאק . אימו של הרב מוהליבר היתה דוקא ממשפחת 'חסידים' כבת להרב יהושע יפה שהיה חסיד חשוב לאדמו"ר רבי שלמה מקרלין .

כבר כילד התגלו ברבי שמואל כשרונותיו, כבן ארבע שלט בחומשי התורה[7], בגיל עשר כונה 'עילוי' ובגיל שתים עשרה שלט בידיעת התלמוד הבבלי. הוא נישא בגיל חמש עשרה כפי שהיה מקובל אז וכבן שמונה עשרה פנה ללמוד בישיבת וולאז'ין שם למד כחמש שנים. ישיבת וואלז'ין ריכזה בתוכה את טובי הלומדים בתלמוד אך כבר כחצי שנה לאחר לימודו בוואלז'ין, הוסמך לרבנות על ידי ראשי הישיבה דאז רבי יצחק מוואלז'ין ורבי אליעזר יצחק פריד. כאביו, בחר רבי שמואל מוהליבר[8] לא להתפרנס מהרבנות והיה סוחר ושותף בניהול אחוזה חקלאית עד לגיל עשרים וארבע, אז נפטרו חמיו וחמותו ממגיפה והתמוטטו עסקיו. במצבו זה, נאלץ הרב מוהליבר הצעיר להסכים ולשמש ברבנות במספר קהילות. בתחילה נאות לבקשת אנשי עירו הליבוקיה ביודעם ובהכירם את משפחתו הידועה ברבנותם (עד לשנת 1856). לאחר מכן ביקשו וקראו אותו אנשי העיר שאקי להיות להם לרב (עד לשנת 1860), אז קיבל הצעה לכהן כרב עיר המחוז סובאלק (עד לשנת 1868). לא ברורה הסיבה מדוע שוב עבר הרב לשמש ברבנות בעיירה ראדום שבה התגוררו 'חסידים' (עד לשנת 1883) ולמרות היותו משתייך ל'מתנגדים' אהבוהו והעריצוהו[9]. אמנם, לאחר זמן כשניסה הרב מוהליבר למנוע תופעת חסידות והערצה מוגזמת בעירו קנה לו מאז מעט מתנגדים. מכל מקום באחת מנסיעותיו בעת שהגיע לעיר ביאליסטוק לשכנעם לקנות נחלות בעיר פתח תקוה, בקשו ממנו ראשי הקהילה בעיר לשבת על כיסא רב העיר שהיה פנוי באותה העת ולאחר דין ודברים ניאות להם ומאז ועד יום מותו שימש כרב העיר ביאליסטוק[10]. ניתן לשער שחדשנותו בהשקפותיו, תקיפותו וישרותו המיוחדים כמו גם הקדשת זמן ומשאבים לטובת ישוב ארץ ישראל ואולי על חשבון הקהילה בה ישב גם תרמו למעברים של הרב מוהליבר מקהילה לקהילה לזאת גם ניתן להוסיף את המוסר העצמי האישי והבולט, שבעת שחש מתח או חוסר השפעה רוחנית רצויה, לא המשיך לשבת על כיסא הרבנות ופנה למקום חדש אחר שלא להיות לעול או נטל מכל סוג, על הציבור בו הוא משרת כרב.

---

[7] העדויות על ילדותו ובחרותו של הרב מוהליבר במקור, מתוך 'ספר שמואל' עמודים ה-ח. שרי המאה חלק ה עמוד 110, שני מקורות אלו מאת הרב י"ל פישמן-מימון.

[8] במקור מוֹהִילוֹבֶר על שם עיר המחוז מוֹהִלב

[9] על המעשה עם הרבנית ובכלל על תקופת ראדום ראה: 'לנער רבי שמואל מוהליבר' עמודים 9-10 הרב יצחק ניסנבוים.

[10] שם, עמודים 32-33.

סיכום תחנות רבנותו של הרב מוהליבר[11]:

1848-1854	1854-1860	1860-1868	1868-1883	1883-1898
מקבל את משרת הרבנות בהולובוקי	*רב ואב"ד שאקי*	*רב קהילת סובלק*	*רב ואב"ד ראדום*	*רבנותו האחרונה - ביאליסטוק*

לרב מוהליבר נולד בן, שלמה וממנו נולד לרב נכד ששמו יוסף המוכר כד"ר יוסף מוהליבר ראש הגימנסיה העברית ירושלים, שגם עסק בהפצת והוצאת דבריו וכתביו של סבו.

כבר בצעירותו התבלט הרב כעסקן וכאיש ציבור מובהק. מלבד היותו משמש במשרת רב רשמי העונה לשאלות הלכתיות ומפיץ תורה הוא שקד על תיקון מצבן של הקהילות בהן היה, דאג בעת קושי או צרה לאחיו היהודים והגן עליהם בעת גזירות שונות כגון בימי המרד בפולין[12]. גם בפעילות ציבורית החל רבי שמואל יחד עם היותו רב ומנהיג ובשנת 1873 השתתף באסיפת רבנים ומשכילים יחד בסנקט-פטרבורג בנסיון לחיבור הכוחות ולמציאת דרכים לשיפור מצבם וחייהם של היהודים[13]. פומבית, החל הרב מוהליבר גם לכתוב ולפרסם את דיעותיו בעיתון הגרמני-אורתודוכסי 'הלבנון' בנושאים שונים: חינוכיים, חברתיים ורוחניים-דתיים ובעת הפולמוס בין המשכילים לרבנים שהתעורר בשנים תרל"ג-תרל"ד (1873-1874) התערב בו ופרסם את דעותיו שכללו מאידך גישור בין המשכילים לחרדים ומאידך גם ביקורת פנימית על החברה היהודית דאז בכמה תחומים יסודיים שונים בהן לימוד מלאכה ועבודת אדמה, לימוד השפה וכן תיקון המוסר הפרטי בדגש על התנהגות שבין אדם לחבירו[14] ויורחב לקמן.

בשנת ה'תרלה (1875) החל הרב מוהליבר בפועל להתעסק בעניין ישוב הארץ. בשנה זו במלאת תשעים שנה למשה מונטיפיורי הוקמה לכבודו קרן 'מזכרת משה' על שמו לטובת חיזוק ופיתוח הישוב עברי בארץ ישראל אך פעלה היה מועט והרב מוהליבר עזבה. בשנת 1881 בעת שפרצו פרעות 'סופות בנגב' ביהודי דרום מערב רוסיה התקיימה אסיפת החירום בעיר לבוב, הרב מוהליבר שנכח שם, התוודע אל הברון שמואל מונטגיו והשפיע עליו להתעורר לעניין ישוב הארץ. מונטגיו אמנם לא תמך מעשית אך הצטרף בהמשך הדרך לתנועת חובבי ציון. בשנת התרמ"ב (1882) כשב רבי שמואל לרוסיה, יסד את האגודה הראשונה של חובבי ציון ששמה לה למטרה לבטא בפועל את החיבה לציון כלומר לרכוש בה אדמות, לעבד אותן ולפתח את הישוב בכלל. בעקבות הקמת האגודה הראשונה, החלו להתייסד אגודות כאלו בערים וארצות נוספות. אמנם למרות התקדמות זו והמשך נסיונותיו לעורר שאיפה להתנחל ולישב את הארץ לא חלה התקדמות בשאיפותיו במדינת פולין ובמערב אירופה והוא פנה לצרפת וניסה לשכנע את הברון גינצבורג לטובת ישוב הארץ אך גם שם לא הצליח בכך. בעת לא קלה זו לרב מוהליבר, סייעו לו הרב צדוק הכהן רבה של פריז שהושפע מדבריו ומר מיכאל ארלנג'ר כמתווך ובעזרתם נפגש הרב מוהליבר עם הברון אדמונד רוטשילד שנאות לשלב יד לשאיפת הרב ולממן ישוב עברי הוא עקרון (בהמשך שונה שמו למזכרת בתיה) שהיווה סמל ודגם

[11] 'ציוני דרך בחיי הרב שמואל מוהליבר', מוזיאון הרב מוהליבר, מרכז סיור ולימוד מזכרת בתיה.
[12] שרי המאה חלק ה עמוד 113.
[13] לנער, עמודים 14-13.
[14] היראה וההשכלה, מתוך הלבנון 11.12.1972 עמוד 124 .

ליכולת למרות הקושי, להקים ישוב עברי משגשג ומבורך בידי יהודים חרדים ועובדי אדמה מצטיינים בזה מצא הרב מוהליבר נחת רוח ושכר לפעולתו. אמנם, בעיות שונות הטרידוהו לאחר הקמת הישוב כגון פולמוס השמיטה (התרמ״ט-1889) שבו החקלאים לא קיבלו את דעת הרב מוהליבר ושמרו את השמיטה ובה הואשם הרב באופן חריף באי אכיפת הסכם הברון שבעצם מכספו קמה עקרון וחלה ירידה במצב הכלכלי של המתיישבים ובכלל לשם שיצא לישוב בארץ ביכולתו להתקיים ולהתבסס בכלל.

בשנת התרמ״ג (1883) המשיך בשכנועיו הרב מוהליבר על יהודי רוסיה והשפיע בעיר הגדולה ביאליסטוק לקנות נחלות בארץ ישראל ואז גם נעתר לשמש בה לרבנות העיר ולמנהיג היהודים בה. בשנת התרמ״ה (1885) בארוע 100 שנה לשר מונטיפיורי התקיימה אסיפה כללית של אגודות חובבי ציון בעיר קטוביץ שבקצה רוסיה בה הטיף והאדיר את ישובה וגאולת אדמתה של ארץ ישראל ובשנת תר״נ (1890) החליט הרב מוהליבר לעשות מעשה בעצמו ולעלות לארץ ישראל לראות מקרוב מה מצבה הרוחני והפיזי ולהתרשם מתושביה ונופיה מקרוב.

בעקבות סכסוכים פנימיים שפרצו בתוך חובבי ציון אודות יחסי כוחות חרדים וחופשיים בתנועה ואופן תקצוב הכספים, התכנסה אסיפת חובבי ציון בשנת התרנג (1893) בעיר דרוזגניק בה נלחם הרב בתקיפות אך גם ידע להתפשר ולהרגיע את הרוחות. אז גם יסד הרב מוהליבר מרכז רוחני שינהל ויפעיל תעמולה למען ישוב ארץ ישראל בתוך היהדות החרדית הוא הנקרא בקיצור 'המזרחי' ובעקבות כך גדלה עוד עבודתו בהיקפיה. בעת ההכנות לקונגרס הציוני הראשון (29-31 באוגוסט 1897) פנה תיאודור הרצל אל הרב מוהליבר[15] הרב נענה ואף סייע לו בהכנתו ותמך בדרכו של הרצל ובמגמתו לקידום מצבם ולשאיפה לכינון בית לאומי בארץ ישראל, חליפת מכתבים מרובה היתה בניהם בחורף בשנת ה'תרנח (1898) ועד לרגעיו האחרונים פעל לחיבור הכוחות השונים לפעולות התעוררות ויוזמה ביהדות רוסיה ולהגנה ועזר לישוב בארץ מפני מקטרגים, בשתדלנות למען מימון וסיוע כספי לישוב ובעוד מישורים מעשיים שונים למען ישוב הארץ והיהודים בגולה ובארץ ישראל.

הרב שמואל מוהליבר נפטר בתאריך ביט סיון ה'תרנח (1898) בביאליסטוק ובה נקבר. על קברו הוקם אוהל. עם כיבוש הנאצים ימש״ו נותץ אוהל קברו. לאחר שנמצאו שרידי האוהל ע״י יהודי בן העיר הועברו עצמותיו בחודש כסלו ה'תשנב (1991) למזכרת בתיה שם הוטמן בארץ ישראל שכה אהב ופעל למענה.

ניתן לאמר ובדומה לרב מאוחר יותר אך מפורסם בהחלט שהרב קוק, שגם שורשיו החינוכיים-משפחתיים של הרב מוהליבר היו מורכבים ושלובים משני הזרמים הגדולים ביהדות של אז – אביו היה ליטאי (אינטלקטואליות) ואימו ממשפחה חסידית (רומנטיות) שהוא שילוב נדיר וכן בחייו הוא אחז באחיזה לא מקובלת באותה תקופה של 'תורה ומלאכה' נאמנות לשקידת התורה וחריצות במסחר ועסקי חול, יכולת הכלה לחופשיים משכילים וחרדיים ממקומות שונים ועם מגרעות או אופיים שונים, לא היתה בו מגזריות וצרות אופק בכלל ובפרט במידת אהבת עמו.

ברושם חיצוני מעידים על הרב כי היה בכובד ראש, תקיפות[16] וקפדנות חיצונית, אך כל המשוחח עימו אפילו מעט היה נוכח לדעת שלפניו רוך עדינות ואצילות ולב רחב ואוהב[17]. תכונה נוספת חשובה

---

[15] הרב יצחק ניסנבוים הי״ד מביא בספרו 'לנער' שמיד לאחר הקונגרס נשלח ציר מיוחד מטעם הרצל לבקש מהרב מוהליבר להיות אחד מארבעת ראשי הציונות ברוסיה, למרות חולשתו וחוליו נעתר הרב לבקשתו. לנער, שם עמוד 67 .

[16] ראה את תגובתו לרב יצחק אלחנן ספקטור ידידו כאשר בוטלה הפגישה המתוכננת בביתו. 'לנער' עמוד 87-86.

[17] העדות על הרב מתוך : ״לנער״, ד״ר י׳ מוהליבר ע״פ זכרונותיהם של הרב י׳ ניסנבוים והרב א״ש הרשברג.

ומשמעותית בו היתה שנאת בצע בה היה הרב בולט בהתנהלותו ובהתנהגותו עם היחיד ובציבור. כן, הרב היה קנאי קפדן – לעצמו אך לאחרים לרוב היה וותרן. חריף שכל והגיון קר אך גם עדין רגש ועם נפש לוהטת. בעל מעוף ושאיפות גדולות עם כשרון מעשי, ויכולת הגשמת רעיונותיו הכה גדולים, במציאות.

דרכו בלימוד היתה לימוד התלמוד והפסיקה דרך ה'ראשונים' והוא התרחק מחידוד ופלפול למרות שהוא עצמו היה חריף ובקיא העדיף את הסברה הישרה כך נהג בלימודו שלו וכך במשא ומתן שבין גדולי דור אחר שהיו עימו בלימוד או בויכוח תורני או בדיון בסוגיות שבין גדולי ישראל שאף נחלק עימם ויחד עם זאת כיבדם והם אף אותו[18] . הרב מוהליבר היה דרשן מיוחד בבהירות ויחד עם זאת בעמקנות בהן השתקפה אהבה ורגשות עמוקים לכל דבר שבקדושה, שומעיו היו משופעים ממנו ופעמים רבות בעלי דעות שונות או מנוגדות לאחר שומעם דברים שנשא הרב בכינוסים באסיפות או בדרשות, הושפעו ממנו, התחברו לדרכו במידת מה בלקח ובמעשה.

כתלמיד חכם וכפוסק[19] היה הרב מוהליבר כלפי עצמו מחמיר ומדקדק גם במצוות קלות וגם על כל מנהג קל בלי לשנותו. כלפי אחרים היה טורח למצוא דרך מבוססת וברורה בפוסקים להקל ולהתיר אמנם אם לא מצא בסברה ישרה כיצד להקל ולהתיר היה מחמיר ואפילו נגד דעות רבים גם כנגד דעות חבריו הקרובים גדולי הדור. הוא לא היה 'רב משכיל' ואיש מדע למרות ידיעותיו הרחבות בספרי חקירה ותכונה אלא התמקד במלוא השפעתו התורנית והרוחנית דתית כרב רשמי. כרב שמרן 'אורתודוכסי' הוא התנגד לביקורת המקרא והתלמוד וללימודם מנקודת מבט מדעית והסטורית שגורמים לדעתו לחילון כתבי קודש. הוא גם הקפיד והטיף לשוב וללמוד את התנ"ך בהם מצויים דברי הנביאים לדורות. הרב מוהליבר כתב הרבה חיבורים אך לדאבוננו רוב כתבי ידו אבדו בפרעות בביאליסטוק שארעו ב1906. שרידים מכתביו הם: 'שו"ת מהר"ש מוהליבר' שאלות ותשובות בהלכה[20] וכן את החיבור 'דעותיו והשקפותיו של הרב שמואל מוהליבר' קובץ כתבי השקפתו שהוציא לאור נכדו שסידר את כתביו, ד"ר יוסף מוהליבר[21] ומאמרו 'מטרת נסיעתי לארץ הקדושה' על מצוות ישוב ארץ ישראל אותו כתב לאחר ביקורו בארץ ישראל בשנת התר"ן[22]. משקל מיוחד הוא נתן בדבריו ובכתביו למצוות ישוב ארץ ישראל ועבודת אדמתה בפרט בולט היתר המכירה בשביעית בה הרב מוהליבר יחד עם רבנים נוספים התירו את עבודת האדמה בשנת השמיטה על ידי מכירת אדמות ארץ ישראל לגויים וממילה להתיר להמשיך למתיישבים העבריים לעבוד בהן[23]. הוא נתן היתר זה בשמיטה הראשונה ואף בשמיטה השנייה בעת שכבר לא הסכימו ותמכו בדעתו גם חבריו הרבנים וכמובן רבני ירושלים שהתנגדו לדעה זו, בתקופה זו הושמץ והותקף הרב מוהליבר מכיוונים שונים והוא כאמור נותר איתן בדעתו[24].

---

[18] על צורת לימודו עם האדר"ת והרב מדוינסק, ראה 'לנער' עמוד 78-79.
[19] הסבר מתומצת על דרכו ההלכתית נמצא ב'ספר שמואל' עמוד יא-יב.
[20] שו"ת מהר"ש מוהליבר הוצאת מוסד הרב קוק, התש"ם.
[21] הוצא לאור בירושלים, התרפ"ג.
[22] הוצא לאור בכמה מהדורות, ראה למשל בתוך ספר שיבת ציון עמודים 45-58.
[23] מדובר על מושבות שקמו בין השנים 1883-1888 כמו פתח תקווה, ראש פינה וכן גם עקרון שאותה הרב מוהליבר עצמו יזם ופעל רבות, להקמתה וביסוסה.
[24] ארקין, אחיעזר. הרב שמואל מוהליבר ומזכרת בתיה.

פרק א': היראה וההשכלה כיסודות בהשקפותיו

בשנות השבעים של המאה ה-18 כחלק מעידן הנאורות הכללית בעולם, החלה מגמה של השכלה יהודית באירופה שיְעָדֶיהָ היו לשני פנים, האחד: שימור הקיום היהודי כקהילה מובדלת ובעלת זכויות ותנאים הוגנים, והשני: פעולות תחיה לתרבות לספרות וליצירה עברית תוך השתלבות במדינות בהם היהודים חיים ופועלים[25]. בתוך מגמת השכלה יהודית זו קיים מנעד רחב של סוגי השכלה ומשכילים ובאופן כללי מקובל לחלק מגמה זו ל-השכלה מתונה ו-השכלה רדיקלית המשכילים המתונים היוו מאידך המשך של שמירת המסורת ולא חרגו מהקהילה היהודית ואף היו בשר מבשרה בשמירת המצוות ובהתנהגות המקובלת בפרהסיה ובכלל, אך גם נקטו קו חדש-ישן והוא אנו היהודים הננו עם חכם ונבון בכל זמן ועת לא עוזבים אנו את לימוד התורה ונאמנים לחוקיה וציוויה יחד עם חכמתה ודרך הארץ שבה על כל המשתמע ממנה בחיים בעולם הסובב אותנו כולל השינויים והחידושים המתחוללים לעיננו שאנו לא בוחרים להסתגר ולהתבדל מהם כחיוב וכדבר שלילי על פי דרך מסורת ישראל ולא רק זו אלא אף רואים תחומים ונקודות בהם ניתן להשתתף וליטול חלק בחיים הסובבים יחד עם יהדותינו המלאה.

בתקופה זו נמצא הרב שמואל מוהליבר ובתחילת דרכו כרב קהילה הוא אינו מוכר כנוקט עמדה פומבית שונה שלא לאמר חריגה ביחס לחבריו הרבנים ה'חרדים' של אותו הזמן, אלא עושה את מלאכתו בפסיקת ההלכה, הרבצת תורה ומסירת שיעורים ותפקידיו בהנהגת הקהילה ובהגנה עליה במסירות יחד עם זאת הוא כתב מאמרים והחל לבטא את דעותיו בהזדמנויות ומקומות שונים.

כמעין הקדמה לנושא היראה וההשכלה, נראה ונדון את התייחסותו של הרב מוהליבר בכתביו לנושא ה'יראה ודרך ארץ'[26] בפרק זה, אותו כתב בשנת התרל"ו (1876) מסביר הרב שיראה ודרך ארץ מוכרחות שתיהן להתקיים באדם בכדי שיהיה מאושר בחייו. את ה'יראה' הוא מסביר כקיומו של אורח חיים יהודי בשמירת מצוות מתוך אמונה ויראת האל, ואת ה'דרך ארץ' הוא מחדש ומקביל למושג בן זמנו: 'הציוויליזציה', בהקשר של סדר והנהגה ישרה, התנהגות בהתאמה לכללים והנורמות הטובות המקובלים בעולם. הוא מוכיח את דבריו בכמה ראיות מהמקרא וקובע כי רק אמונה ויראת ה' טהורות עם הנהגה בדרך ארץ ובמידות טובות, מובילות לאושר האדם. "אבל היראה והאמונה החיצונית בלי לב ודעת בלי מידות טובות בלי צדק והנהגה גורמות לחילול ה'...וכן להיפך הציוויליזציה החפשית להתגאות ולהתנשא בדברי הבל ורעות רוח לאמר כי איש משכיל הוא, יודע להלוך לרוח הדור החדש וכל רוח נכון אין בקרבו...היא המהרסת את אושרו"[27] כותב הרב וכאן מונח יסוד מוסד בדבריו ביחס שבין היראה לבין ההשכלה והוא כי על היהודי לזכור בכל זמן את שני העמודים הגדולים של חייו: תורה ודרך ארץ. לא רק לימוד תורה וקיומה באדיקות אלא גם להתנהג ולהתנהל בעולם הסובב כמקובל ובאופן 'רלוונטי'. ולא רק הליכה ברוח הזמן, התפעלות מחידושי התקופה והתנהגות בציוויליזציה כי אם גם זכירת ערכי התורה לימוד תכניה וקיום חוקיה. כך, אומר הרב מוהליבר יכירו אזרחי המדינות בהן אנו חיים, את חכמת ועמקות התורה

---

[25] יש לציין שמניע מרכזי בהשכלה הוא שאיפה למודרניזציה של הציבור היהודי והשתלבות בחברה הכללית הגויית תוך שימור יחודיותה של הקהילה היהודית. אמנם כדאי לזכור כי בתחילה פעלו המשכילים ל'התערות בגויים' מתוך עקרון אחראי והוא כי רק כך יצליחו היהודים לשרוד את העידן החדש והאמנציפציה אך בהמשך נטשו ופעלו לטמיעה מלאה בחברה הכללית. ראה בהרחבה על פרץ סמולנסקין ב'השכלה והסטוריה' לשמואל פיינר, פרק 'משבר ההיסטוריה המשכילית בשנות השישים והשבעים למאה היט' וכן בעמודים 446-445. כן ראה אצל דובנוב, דברי ימי עם עולם כרך ט עמודים 238-232.

[26] מוהליבר י'. 'דיעותיו והשקפותיו של רבי שמואל מוהליבר' עמוד כא.

[27] שם, עמודים כג-כה

במידותינו הישרות והמוסריות ויכירו דמות שלמה של אדם בעל דת חכמה ועתיקה, שונה משלהם יחד עם הליכה בצלם אלוקים וכפי הנורמות המקובלות המחייבות את כולם והמכבדות את אזרחי המדינות אחד את השני. לכשיראו את יהדותינו החכמה כשהיא יחד עם אנושיותינו המוסרית ודרכינו המקובלות והנורמטיביות הם יעריכו ויכבדו את היהודים. יחד עם זאת הרב מוהליבר לא חושך את שבט לשונו מבקר את מצב היהודים וכך כותב[28]: "הנה ידוע עם ישראל מידותיו נשחתות מאוד את חוקי הממשלה מעולם לא יאבו לקיימם באמת, משאו ומתנו עם אזרחי הארץ אשר לא מבני ישראל המה מלא תרמית, טעות גוי מותר לו, אבדתו לא יאבה להשיב... תהלוכותינו במנהגי דרך ארץ פרועות מאוד עד כי היינו לשמצה ולחרפה". כלומר, כמה מקפידים היהודים במצוות שבין אדם למקום כחמץ בפסח, מנהג התשליך בראש השנה, סיר שנטרף או מאכלי עכו"ם ומאידך כמה לא שומר על נקיות כפים בגזל, לשון הרע, שנאה, הלבנת פנים אונאה ותרמית במשקלות...אין הרב מוהליבר מתעלם משנאת היהודים הקיימת בגויים וכן שכל המידות הרעות והמעשים שאינם מוסריים הנם עדיין קטנים בכמותם ובהיקפם לעומת הגויים, בכל זאת פוסק הרב זהו חטא חמור של חילול ה' וכל כוונתה של התורה היא שהאדם יהיה ישר במידות ושלם בדעות ויהיה מופת בדרכיו הנעימות וההגונות ראשית בין אדם לרעהו ואחר כך בין אדם לבוראו.

במאמרו 'היראה וההשכלה'[29] שפורסם בעיתון 'הלבנון' בתאריך ד' כסליו התרל"ג (1872) פונה הרב מוהליבר אל 'חברת מרבי השכלה'[30] ברוסיה, ופורס את מחשבותיו והשקפותיו על נושאים שבאותה העת לא מקובל היה לכרוך יחד: שמירת התורה והדת ו-ההשכלה והמודרנה, הרב מנתח את הדיון הציבורי בעולם היהודי בין היראים לבין המשכילים (בין דתיים לחופשיים-"חילונים") באשר לחשיבות לקיום המצוות ששייך לעולם המסורתי והישן לבין החיים המתקדמים לעולם המודרני והמשכיל והמתח שביניהם ובין המחנות היהודים השונים. ראשית לכל בפתיחה למאמר בדבריו על נושא זה הוא מניח עקרון ראשון ומכונן והוא: **השלום והאהבה בין אדם לחבירו קודמים לכל**. הוא מוכיח את דבריו באופן אירוני וכך כתב[31]: "הרבה מעמינו אומרים קודם נטילת לולב בכל התלהבות נפשם 'יהי רצון' הנדפס לזה, והוא ליחד אותיות שמו יתעלה, ועכ"ז למגינת לב כל איש משכיל ואוהב עמו באמת, קנאת איש מרעהו באה כרקב בעצמותיהם, איש באחיהו יתנו דופי ומגרעת. הוא רק הוא אדם ובן אמו התועלת, הוי! פתיים ואין לב, בפיכם תתפללו ליחד שמו יתעלה, ובלבבכם תפרידוהו . . .". כלומר הרב מוהליבר מתאר את המציאות בקהילה היהודית סביבו ומצביע על מצב מוסרי בהתנהגות שבין אדם לחבירו כירוד ומקולקל בזמן שהוא מתיימר להיות כנעלה ודבק באל שציווה והקדים את המצוות המוסריות של בן אדם לחבירו קודם לתפילה ולשאר מצוות[32]. הוא מרחיב ומעמיק יסוד זה מצדדים שונים ומסביר את פשר הפתיחה למאמרו וכך הוא כותב: "את כל הדברים האמורים בחרנו להציגם למען ידעו הכל כי האושר היותר נעלה בעמנו היא ברית האהבה

---

[28] שם.

[29] המאמר מופיע גם בכתב העת 'סיני' חוברת ג עמ' יח-כה.

[30] 'חברת מרבי השכלה בישראל' (OPE) - אגודה יהודית להפצת השכלה וידיעות מדעיות וכלליות בקרב הצבור היהודי במזרח אירופה במחצית השניה של המאה ה-19 הוקמה ביוזמת הנדבן היהודי יוסף גינצבורג שהיה גם יושב ראשה בראשיתה התמקדה בהנחלת השפה העברית אך בהמשכה הפסיקה לטפח השכלה יהודית לאומית אלא רוסית. מזכירה הראשון היה יהודה ליב גורדון (יל"ג).

[31] 'היראה וההשכלה' פסקה א .

[32] "עבירות שבין אדם למקום, יום הכיפורים מכפר. שבינו לבין חברו - אין יום הכיפורים מכפר, עד שירצה את חברו". משנה יומא, ח, ז.

והשלום באין הבדל ויתרון כחכם כאשר איננו חכם, כירא כאשר איננו ירא...״ ומסכם: הן קנאת ה׳ ותורתו הן קנאת ההשכלה כולם יעלו על מזבח אהבת הכלל והיו לבער עד תומם״[33].

כלומר ניתן לראות כאן את דבריו המכוננים על השלום, את יסוד היסודות של הרב מוהליבר את סלידתו מקיצוניות וממחלוקת בין ציבורים שונים בעם ישראל ועד כמה הוא מדגיש את הכבוד הדדי בין דעות ובין אדם לחברו בכלל עם ישראל. יתרה מזאת, הוא טוען התורה האלוקית והחכמה העליונה שתיהן למטרה אחת מכוונות והיא שיהיה שלום ואחדות בניהן. אולם העוסקים בתורה והרבנים, והעוסקים בהשכלה וראשי המלומדים, הינם במלחמה ובריב גדול מחנה אחד עם השני עד כדי לנקום אחד בשני ולא בשלום ובאחדות ולא נמצא אדם לדבריו, שיעמוד בין שני חלקי העם האלו, היראים והמשכילים ויאמר לכל אחד: לא אתה לבד הצודק בלבד! אין להבין ולקבל את זאת אומר נחרצות הרב מוהליבר, אין לקבל את העוינות והפרוד בין היראה ושומרי הדת לבין החכמה והמשכילים הנהוגות במזרח אירופה! הן כ״שתי בנות אל חי״[34] הצריכות להיות יחד ובשלום יתכן לקבל ולקיים יחד להיות ירא ומשכיל באופן שצד אחד לא סותר ומזיק לשני אלא אפילו עולה יפה ומזין אחד את השני הרב מוהליבר מציג קו לכאורה חדש של סינתזה בין המסורת לבין ההשכלה ומשפיע בכל דרך להביא אותו לקדמת הציבור כמנוף המקדם את העם והיהדות בגולה ובכלל במצבו החומרי והרוחני, לאושרו ויכולת ההתמודדות שלו כלפי קשיים שונים ובכלל התמודדות בעולם המודרני והחדש דאז.

את אותו היסוד של שלום ואחדות ניתן לראות בדבריו אודות רעת המחלוקת במקור אחר וכך הוא כותב שם[35]: ״ **עוד זאת רעה חולה ראיתי בין יראי מדינתנו והוא כי ירבו לחלוק על הכתות החדשות אשר לא יעשו כתורה** לבזותן ולגדפן ולרדפן ככל יכלתם עיקר טענתן כי כל ישראל ערבים זה בזה (ולכן הם רודפים אחריהם!) אבל שכחו כי זהו דוקא כשיש בידם למחות אבל אם אין בידם למחות פטורים מהערבות...״ כלומר הוא מתאר כאן מצב שהיראים-החרדים, רודפים כיתות חדשות כנראה של אלו שהחלו נוהים אחרי ההשכלה ומקנאים לה׳ ופוגעים בהם כי לא שומרים מצוות, אבל מחדד הרב מוהליבר כל זאת כאשר אלו שמוכיחים אותם, ישמעו ויחזרו בתשובה, אך כעת, המחאה אינה תסייע לערבות ההדדית ולשמירת התורה והמשכילים רק ישנאו יותר את התורה ושומריה ותיווצר מחלוקת ופירוד גדולים יותר חלילה.

לדעתו של הרב מוהליבר הגורמים למצב הפירוד בין היראה להשכלה הינם שני גורמים פשוטים וקדמאים המצויים ביצר לב האדם והם: האחד התאווה והשני הקנאה. כדוגמה וכטעם לדבריו הוא מביא את חטא אדם הראשון וקין והבל, כאשר חווה כשאכלה מפרי עץ הדעת, חטאה בעצם בהתעוררות לתאווה אסורה. והבל, לא רצה בתחילה להביא מנחה לאל, אך כשראה שקין הביא, קינא והביא גם ודווקא מבכורות צאנו. היראה של קין מכך שהבל יהיה ראוי יותר ממנו, הביאה אותו לרצוח את הבל. כך בדיוק הריב בימינו בין היראים למשכילים, היראים מקנאים על הנאורות וקדמה של המשכילים ומדברים עליהם בלשון רעה. והמשכילים מתאוים ותרים אחרי חופש מכל חוקי דת ואת האושר המירבי שהם יכולים לתת לעצמם בחיים[36]. ולאחר מכן הוא אומר את דבריו

---

[33] שם, סוף פסקה א.

[34] על פי הפסוק בהושע, ב, א.

[35] דעותיו והשקפותיו של רבי שמואל מוהליבר, עמוד כו.

[36] בנקודה זו עוצר הרב מוהליבר במאמרו למעין דיאלוג עם הקורא ומבקש את סליחתו על דברי תוכחה: ״סלחו לי רבותי...כי לא מרוע לב..כתבתי כל אלה, אבל מאהבת עמי הבוערת כאש בקרבי לראותו על במתי האושר וההצלחה לכבוד ולתפארת״ –כלומר, למען הסר ספק, אני כותב דברי ביקורת אלו אומר הרב מוהליבר, בחתירה ובתביעה לתיקון ולקידום מצב היהודים במציאותם הקשה והעלובה, כל רצוני הוא לראותם במצב טוב, שלם ומכובד.

הנחרצים והמעודדים: "כי היראים באמת הם גם משכילים כי "באין חכמה אין יראה" והמשכילים על דבר באמת הם גם יראים כי "באין יראה אין חכמה"[37]. כאן אנו מבחינים בחידוש עמוק בדבריו שיש בו גם סנגוריה על כל אחד מן החלקים בעם. היראים הם באמת גם חכמים ומשכילים והמשכילים-הם לא סתם כופרים. אין להפריד ולא יתכן פירוד וניתוק בין מחנה אחד בעם ישראל למחנה שני בו.

כיצד באמת יתכן קיום שלום בין המחנות?

הרב מוהליבר לא מחפה על כך והוא כדרכו אותה נפגוש לקמן, פועל במישור הגותי ולא פחות מכך במישור מעשי פרקטי לגמרי[38]: " אם כי כבד הדבר למצוא דרך מובילה אל השלום עם כל זה איננו מן הנמנעות..." הוא קובע כי אם מנהיגי הציבור היהודי בכל מקום וקהילה ישימו לב אל הסכנות המרחפות מעל היהדות (שנאת היהודים הקדומה כבר בימיו של הרב מוהליבר לבשה צורה ושם חדש - אנטישמיות) סכנה לשלומם וקיומם וכמובן מצבם הכלכלי והסוציאלי בכלל, הם ראשית כל יתעלו על עצמם מכל המחלוקות והבדלי הדעות הקטנים לטובת הקיום של כלל היהודים בגולה, של חיזוק וביצור יחד חוסן ואחדות דעים באשר לדברים שהם שייכים אליהם כולם כלל היהודים והיהדות. ויתכנסו לאסיפה גדולה הכוללת את כל גדולי היהודים, רבנים ואנשי מעמד חברתי לצד גבירים ושרים לדון ולהחליף דעות ומשם יכולים לצאת ולהתקרב לדרך של שלום. אמנם הרב מודע לקשיים בקיום אסיפה ומצב רצוי כזה של התאספות פיזית וקרוב דעות והוא מפרט במאמרו גם חששות ודברים מהן גם משתקפת סקפטיות במידת מה לצד דברי ההתעוררות והשכנוע ברוב התלהבותו והתגברות רוחו, אמנם לא מיד התכנסה אסיפה של כל זרמי היהדות המזרח אירופית אך בהמשך נתאספו כמה ועידות גדולות ומשמעותיות בדרך עד להקמת חיבת ציון והקונגרס הציוני הראשון של הרצל שהרב היה שותף בהכנתו. בנוסף לדבריו המיוסדים על חשיבות השלום והאחדות בין היראים למשכילים הרב מוהליבר פונה אל קוראיו ומתאמץ לשכנעם בכל כוחו לעזוב "ריב ומשטמה מדברי אמונה והשכלה"[39], כלומר גם אם אין שלמות ותמימות דעים ואין הבנה מלאה בין הצדדים, יש למעט בוויכוחים ומחלוקות בין אחד לשני לא לחשוב שהאחר לא מתוקן, אלא כל אדם יביט אל עצמו ויראה מה הוא צריך לתקן אצלו עצמו, מה התועלת לריב ולמצוא מום אצל משכיל שאינו שומר מצוות ולזלזל בו? הוא תוהה, כן למשכילים הוא פונה ואומר שאם יכבדו את התורה ולפחות לא יסלדו או יזלזלו בה, לב העם המסורתי יקבל ויכבד גם אותם-המשכילים. העיקר: יסוד כל התורה הוא שלום ואהבה ו'כל ישראל ערבים זה בעד זה'[40]. הרב מוהליבר אינו בטוח שדברי מוסרו ולקחו ישאו פרי, כמנהיג קהילה בישראל הוא נאמן לתפקידו להעיר ולעורר את לב אחיו, ולהשפיע ככל יכולתו על בני עמו האהובים עליו. הוא מוצא עצמו נמשך לכתוב ולפרסם את דבריו ברבים בעיתונות בעל פה ובכתביו בכדי לקיים את שאיפתו הטבעית והמוסרית וחובתו הדתית גם אם יצליח לעורר רק כמה לבבות מישראל.

נתקדם אל יסוד נוסף ומרכזי בכתביו ובמשנתו של הרב מוהליבר אותו הוא מזכיר אגב דבריו על עיקר מטרתה של התורה והדרכתה את האדם: הנהגה טובה בהליכה בעולם ובמידות ישרות, הוא מוסיף את הדברים המפתיעים הבאים[41]:

---

[37] היראה וההשכלה, סוף סעיף ב.
[38] שם סעיף ג.
[39] שם.
[40] ספרא בחוקותי ז, ה.
[41] שם, עמוד כד, ד"ר יוסף מוהליבר מציין שדברים אלו נכתבו כבר בשנת התרל"ו.

"כי המעט לנו אשר לא נתאמץ לילך בדרכיו הישרים אבל נהפוך הוא כי נתאמץ להשכיח זכרם מלבבנו חכמות ומדעים מרבית המונינו יתעבום וירחיקום על פי עצת ואזהרת העומדים בראשם אשר זה דרכם חשך למו ויכו את העם בסנורים "

כלומר כאן מדגיש הרב את הצד העקמומי בכך שבני עמו היהודים הולכים נגד הטבע הישר, לא מלמדים את בניהם אומנות, לא מרחיבים את אופק מחשבתם ללמוד חכמות אחרות שונות ומדעים שכבר פשטו בעולם, של אירופה ודאי, ומתאמצים לגרום לבניהם שישנאו ויתרחקו מכל לימודי חול, זה הוא אומר מצב של עוורון. יש לזכור, ככל הנראה דברים אלו נכתבו בשנת 1874, תקופה שרוב ככל ילדי ישראל לומדים ב'חדר' והוריהם לא יכולים ובטח שאינם הסכימו לעכל דברים אלו של לימודי קודש וחול, הגם שנראה שכוונתו של הרב מוהליבר ללמד זאת כביכול בשמירה מכל קלקול ומגע עם גויים וכפי שהוא קיבל למד והחכים על ידי אביו מורו ורבו הרב יהודה ליב מוהליבר.

הוא חזר על נושא לימוד המקצוע בלשונו 'אמנות' - גם במאמרו אושר האדם[42]:

"מדוע זה מאסו בני עמינו בכל מלאכת יד? **אבותינו הראשונים היו עובדי אדמה** ורועי צאן מגדולי **חכמי התלמוד היו בעלי מלאכות שונות** וכל זה לא האפיל על זהר מעלתם ונהפוך הוא כי על חכמתם הרבה נתווספו טהרת הלב ומנוחת הנפש ורק אנחנו כלימה מכסה פנינו ללמד את בנינו **אמנות**. הגם לאכול לחם בלתי מגואל בעושק ותרמית רק מעמל ויגיע כפיו הגם זה לאשמה יחשב?..."

כאמור, בתקופה זו של לקראת שלהי המאה ה-19 רוב ילדי היהודים במזרח אירופה לומדים ב'חדר' ו'בישיבה' ועל כן מלבד שפת היידיש והעברית-'לשון הקדש' בתפילה ובחלק מהלימוד, לא נחשפים ולומדים הילדים היהודים שפה אחרת. כך יוצא מצב שילדים אלו בבגרותם וכל היהודים שם, אינם יכולים לתקשר ולהיות מצויים בהוויות העולם הכללי, העסקי, ולא להיות מחוברים לסביבה בה הם חיים. כמובן, גורר אי לימוד השפות עניות מפאת אי היכולת להבין את שפת האומנים והסוחרים וללמוד מהם את חכמת המקצוע, או מורים וחכמים אחרים לא ניתן לקבל מהם חכמה. אמנם הוקמו אי אלו בתי ספר כלליים –רוסיים ליהודים בהם למדו שפות, אך הם היו מיעוט שבמיעוט. הרב מוהליבר קובל על כך רבות ומתייחס בכמה מקומות לנוהג המקובל לא ללמד שפת המדינה או שפה זרה המקובלת באזרחות וכך כתב[43]:

" השפות הנחוצות לחברת האדם ובפרט שפת המדינה (כוונתו כמובן לשפה הרוסית) גם זה לא התירו רק בדוחק ובקושי גדול ללמדם בשעה שאינה לא יום ולא לילה לידע איזה צפצוף לצפצף בהן איזה פיטפוטי מילים ואז חכים יתקרי..."

הרב מוהליבר מבקר במפורש את הרבנים שאוסרים על שומעי לקחם ללמוד שפות ובקושי רב מתירים להם ובדיעבד, זהו השער לחיי דרך ארץ ונשיאה בעול הפרנסה כמתבקש וכמצווה בתורה על האדם שענייננו לא להיות תלמיד חכם, דרך לימוד השפות יוכל ללמוד אמנות ולתקשר עם הסובב אותו כולל עם הגויים למען פרנסה ומשא ומתן בדרך ארץ ובאופן תקין ונוח.

גם בהמשך, בזמן שנסע הרב מוהליבר לביקורו בארץ ישראל הוא שוב מתבטא באופן נחרץ בהקשר למציאות בירושלים[44]: "מצאנו בה אנשים לאלפים יראים ושלמים מופלגים בתורה צנועים

---

[42] נדפס ב'הלבנון' התרל"ד, גליונות כו - כט.

[43] שם .

[44] הרב מוהליבר, בסיום מאמרו 'מטרת נסיעתי לארצינו הקדושה', שיבת ציון ח"א עמוד 57.

ומתונים...אמנם חסרון גדול יש בירושלים והוא האמונה כי איסור גמור הוא ללמד שפת ערבית וצרפתית לנערי ישראל אשר באמת הוא הכרח גדול בזמננו לדעת לשון המדינה ובפרט בארץ ישראל אשר שם אין מבינים כלל לשון המדינה ורובם ככולם הם כאלם לא יפתח פיו וזאת היא סיבה גדולה לביטול המסחר וההכרח לצפות ללחם הקלוקל לחם החלוקה...״. מלבד שהוא מבהיר כי לימוד שפה הוא הכרח קיומי וכלכלי, הוא גם לא חוסך את שבט לשונו על קבלת צדקה ללא לקיחת אחריות בעבודה בחריצות ומכנה את לחם החלוקה ״לחם הקלוקל״ כביכול לחם צדקה שמרגיל את האדם לא להתאמץ, ולקלקל את מקבלו במוסר ובמידות.

מעניין לראות כי הרב מוהליבר כורך בדבריו נושאים שונים שבמבט חיצוני נראים לנו מנוגדים אך הוא משלבם ומחברם יחד, כך למשל נראה בפרק יראה ודרך ארץ:

״עתה נשוב ונתבונן אם הולכים אנו בדרכי אבינו אברהם או לכל הפחות אם מתאמצים אנחנו ללכת בדרכיו. הלא נשכבה בבשתנו ותכסה כלימה פנינו באין מענה, כי המעט לנו אשר לא נתאמץ לילך בדרכיו הישרים אבל נהפוך הוא כי נתאמץ להשכיח זכרם מלבבנו. חכמות ומדעים מרבית המונינו יתעבום וירחיקום על פי עצת ואזהרת העומדים בראשם אשר זה דרכם חשך למו ויכו את העם בסנוורים וגם איזה רבנים מחזיקים בידם בשגגה או בזדון״[45]. נשים לב כמה ביטויים ומדרגות של חריפות שונות מציין הרב מוהליבר בביקורתו זו הנוקבת וחריפה גם כנגד עמיתיו הרבנים שגורמים לאנשים תמימים בעם היהודי שלא ירכשו מקצוע ולא יממשו את יכולתם בעולם. כך נוצרת בערות שמובילה לחיים לא מתוקנים ללא תוחלת, לעניות ושפל. ומיד הוא מוסיף בשורות הבאות:

״ אבל כל זה לא הספיק להם עד כי מצאו עוז בנפשם לגדור גדר גם על תורת משה ונביאי ה׳ וכתבי הקודש פן ימשיכום יותר מדאי, רק ידלגו מפרשה לפרשה ומספר לספר...והמעט אשר ילמדו לא ידעו מעולם הפשט הנכון והפשוט... דברי נביאנו אשר בשלהבת יה הטיפו מפיהם אמרי קדוש ישראל ובשטף רוחם והתלהבות נפשם הוריקו גחלי אש להבעיר את לב השומעים למוסר ה׳ בדעות טהורות ומצורפות ומדות נעלות ונשגבות אשר אין ערך להן...״

מהדברים נראה כי הרב מוהליבר כואב מאוד את התופעה של אי לימוד התנ״ך ודברי האל לנביאים המעוררים להשראה ולצדק ומשלימים ומעוררים את נפש האדם אל כוחותיו הטובים. הפסוקים מזהירים משפלות, ממידות רעות ומהשחתה מוסרית בין אדם לחבירו ובין אדם למקום. מלבד זאת מציין הרב מוהליבר פגמים לימודיים מאי למידת התנ״כ כסדר ובאופן ישר, אי הבנת פשט הפסוקים, ריבוי דרשות ללא טעם וריח[46] ופלפולים שאינם העיקר בלימוד. נגד מגמה לימודית וקלקול דרך הלמידה הנכונה והישרה לדעתו, יוצא הרב מוהליבר. בהקשר ללימוד פלפולי בפסוקי התורה, ניתן למצוא את יסוד דברי הרב מוהליבר אצל מי מגדולי ישראל כבר מאתיים שנה קודם שטענו לעזיבת העיקר לטובת הטפל בזניחת לימוד ההלכה וזניחת הבקיאות בתורה לטובת עיון ובכך מפרים את הסדר המקורי והנכון אותו הדריכו החכמים בתלמוד [47].

[45] מוהליבר, י׳. ׳דיעותיו והשקפותיו של רבי שמואל מוהליבר׳, עמוד כד.
[46] שם. ציטטתי את עיקר דבריו.
[47] ראה למשל המהר״ל. נתיבות עולם חלק א נתיב התורה פרק ה עמודים כג-כו.

פרק ב': מנהיגותו הרבנית ועסקנותו הציונית

1. המעבר בין רב ומורה הוראה לעסקן ציוני

בתחילת דרכו הרבנית של הרב מוהליבר שהייתה בעיירת מולדתו הולובוקי העניה, הוא נאלץ להתקיים בתנאים חומריים קשים. מתוך כתביו ודבריו בהמשך חייו שב ועולה חפצו הגדול למנוע מהיהודים בני עמו עניות והוא תר אחרי הסיבות לקושי, לדלות לעניות ולמצב השפל הפיזי המוביל גם למצבם הרוחני ומתמודד עמן. כנזכר בפרק הביוגרפיה[48] הרב מוהליבר מתחילת דרכו בלט במוסריותו ומסירותו. הוא הולך בדרך של לימוד תורה בשקידה לצד הקפדתו על פרנסה ממלאכה ולא מרבנות, מהוראה, או מצדקה. . רק לאחר שלא נותרה ברירה הוא הסכים לקבל על עצמו את עול הרבנות גם כפרנסה. בשנות רבנותו בשתי הקהילות הראשונות בחייו, הולובוקי ושאקי, למרות עוניו הגדול, הוא הקדיש את כל עיתותיו בלימוד תורה ובספרות רבנית רחבה כך שהוא ניכר כרב שהצטיין בבקיאות מיוחדת, בשכל זך ובהגיון עמוק ועם ידע בחכמת התכונה והחשבון.

על תכונותיו המוסריות כמו גם מסירותו לתורה ולבני עמו ניתן למצוא בכתבי הרב נסנבוים שהיה מזכירו האישי: "אבל קפדן זה קנאי לגבי עצמו – סבלן היה לגבי אחרים, רגיל היה לאמר: אל נא נשתקע יותר מידי בעברות של אחרים כולנו בעלי חוב אנו ישלם נא כל איש את חובו הוא יתקן איש איש את מעשיו ואל יראה מגרעות במעשי אחרים"[49]. כאן נמצאת מידה של מנהיג שראשית לכל הוא אנושי, 'סובל' את הציבור, מודע לחסרונות ומגרעות שיש אצל האחר ומטיף לתיקון עצמי ולהמנע מלהביט בעין רעה על האחר. לאחר רבנותו בעיר שאקי כשעבר לעיר סובאלק מעט הוקל לו מבחינה חומרית וניתן לו שטח פעולה רחב יותר ובו שקד ופעל בחריצות בעיקר להציל את בני עמו מידי ממשלת הצאר שדכא באכזריות את המרד הפולני בתרכ"ג (1863) אז נתגלתה מסירותו למען אחיו היהודים בליבו החם והאוהב לאחיו יחד עם יכולותיו השתדלניות. כאשר נאסרו יהודים מקהילתו, הוא לא שקט ולא ויתר גם במחיר סכנה לחייו עד ששחררם[50]. כמו אחדים מגדולי ישראל שחכמתם עמדה להם גם בין הגויים, הצליח רבי שמואל להשפיע על שלטונות הגויים לא לפגוע ביהודים שנחשדו בסיוע למרד ולהרגיע את הרוחות על ידי דרשותיו הנאות. לא רק דברי תורה מחזקים ומרגיעים אמר לאנשי קהילתו, אלא גם דברים בכבוד המדינה שהם חוסים בצילה והחובה לשמור את חוקיה, לכבד את מנהיגיה ולהתנהג כמקובל בה. בחיבור אחר של הרב יצחק ניסנבוים 'עלי חלדי', הוא מסביר את התנהגותו הרבנית של הרב מוהליבר כממלכתית מכיון שרב יהודי באיזורים אלו של פולין-רוסיה שימש לא רק כאיש דת אלא כרב רשמי מטעם הממשלה וכך הביט הרב מוהליבר על עצמו כנושא משרה ממשלתית. אל נתפלא כי כשמת אלכסנדר השלישי צאר רוסיה, קיים הרב מוהליבר שכבר לא היה בקו הבריאות, מעין כינוס והספד על הצאר בבית הכנסת בביאליסטוק[51] זאת לצד שקידתו על חיי הקהילה היהודית בשמירת המצוות ובעין בוחנת את מצבה המוסרי. גם כאשר התרבו עיסוקיו וטרדותיו (יורחב לקמן) הוא המשיך להרביץ תורה ברבים, לשקוד על צרכי הקהילה במרץ ולחבב את התורה ולימודה תחת הנהגתו והשפעתו על כל יהודי הסביבה הן מתנגדים והן חסידים-דבר שהיה פחות מקובל בזמנו.

---

[48] ראה שם על מעבריו בין הקהילות השונות ותרשים מסכם את השנים בכל קהילה.

[49] כך סיכם הרב מוהליבר את תגובותו לשמועה שאליעזר בן יהודה לעג על דברי אמונה ודת. עלי חלדי עמוד 102.

[50] לנער, עמוד 10-9.

[51] על כך ועל תוכן ההספד ראה נסנבוים. 'עלי חלדי' עמודים 122-121.

יחד עם אהבתו לאנשי קהילתו ודאגתו להם בעתות צרה, הוא אינו חושך את שבט פיו מלמחות על עוולות או הנהגה עקומה. ב׳פנקס ביאליסטוק׳[52] מובא תיעוד בו הוא מוכיח את ראשי הקהילה הדואגים רק לבניהם שיהיו משכילים וירכשו שפות ואילו לכל שאר ילדי העיר אין הם מעניקים להם את היכולת ללמוד שפות וגורמים להם להיות בטלנים ועניים עקב סגירת האפשרות הבסיסית של יכולת לתקשר בסביבה מבחינת משא ומתן עם הזולת, לימוד אמנות ועוד, על ידי השפה המדוברת שם.

בתקופת רבנותו בראדום החל הרב מוהליבר להתעסק באופן כללי יותר במצב היהודים. אופק התעניינותו של הרב מוהליבר התרחב מרב ומנהיג רחמן בקהילה פנימה הוא תר אחרי מצבם הלאומי[53]. במאמרו הפובליציסטי הראשון ׳משא פולין׳ שפורסם בשנת התרל״ב (1874) ניתח הרב מוהליבר את מצב היהודים וקהילותיהם במדינת פולין, כתיבת מאמר מנקודת מבט אישית ולא נייטרלית, היה כשלעצמו חידוש בתקופה זו. הרב החל לכתוב את דעותיו על בעיות ונושאים שונים כלליים במצב היהודים וממבט תורני רחב ומחובר לעולם המציאותי דאז. הוא ביקש לתקן ולהשיב תשובות לשאלות אלו ואף מענה פרקטי לבעיות. הוא כותב על אושר האדם – מהו? לימוד התורה והמודרנה-היראה וההשכלה מה היחס בניהן, עוני היהודים , כיצד מצבם השפל של היראים לעומת מצבם השפיר של החופשיים והמשכילים (כוונתו בעיקר למערב ומרכז אירופה) חשיבות לימוד שפת המדינה, נחיצות לימוד אמנות ורכישת מקצוע ועוד .

הרב מוהליבר לא רק מפרסם את דבריו לצד היותו מנהיג קהילה, פוסק המשיב למגוון שאלות בהלכה בעל פה ובכתב וכותב חיבורים, כי אם גם מופיע פומבית להשמיע את דיעותיו באסיפת גדולי הרבנים והעסקנים בפטרבורג שברוסיה בשנת התרל״ג (אפריל 1873) כאן בעצם יוצא הרב ממקומו הקהילתי להשפעה בהיקף גדול יותר במדינת רוסיה שכללה אז את המרכז היהודי הגדול באירופה והוא מציע הצעה שנחשבת אז להצעה נועזת: תיקון שיטת החינוך במוסדות היהודים ע״י בקשה לסיוע תקציבי מצד הממשלה ולהסברה ושכנוע-להמוני העם. אולם לא התקבלה הצעתו שהיתה אז מרחיקת לכת לעומת המקובל בחברה המסורתית והוא אף קנה לדרכו אויבים ומתנגדים. בנקודה זו של ציון דרך במהלך חייו ובהתפתחות דרכו ההגותית, הרב מוהליבר בעצם ממציא דבר חדש. לעומת מנעד המשכילים לגווניו שפניו היו לעבר שינוי, השכלה, נאורות ובאופן כללי זניחת הדרך המסורתית, כמשכילים, הרב מוהליבר הוא שמרן ומסורתי לחלוטין ויחד עם זאת רואה את עצמו שייך ושותף למשכילים ברצון ובמגמה לחדש את פני החינוך המסורתי היהודי דאז ועל כן בכך ישנו חידוש, גשר המחבר בין הרב מוהליבר דרך לייב פינסקר אל חלקים מקבוצות המשכילים. לעומת המשכילים, ידידיו החרדים שהוא בשר מבשרם, בתחילה הסכימו לכינוס בפטרבורג, אך כאשר עוררו עסקנים חרדים תסיסה נגד קיום האסיפה בטענה שמא יעלו הצעות לשינוי החינוך היהודי פחדו הרבנים החרדים ולא נתנו את הסכמתם לכינוס וליוזמת הרב מוהליבר. כפי הנראה לא תקפוהו באופן פומבי אך לא הסכימו והשתתפו עימו ואף היו מי שהלינו וחשדו בו ואף מתחו עליו ביקורת, גם אם לא בפומבי[54]. בהמשך נתאר מיחסי ידידיו החרדים של הרב מוהליבר שהיו תלמידי חכמים מפורסמים וחלקם מגדולי הדור, הרב יוסף דוב סולובייצ׳יק הרב מרדכי גימפל יפה, הרב יצחק אלחנן ספקטור והרב אליהו חיים מייזל. מכל מקום, נאמר באופן כללי שבכל יוזמה ופעילות

[52] הרשברג, אברהם שמואל. פנקס ביאליסטוק, עמודים 175-174.
[53] רפאל, י. אנציקלופדיה של הציונות הדתית חלק שלישי, עמוד 341.
[54] ירדן, י׳. ׳הגותו החינוכית של הרב מוהליבר תרלג-תרלד׳ . כן מובא שם כי יש למנות, כנראה, בראש המוחים כנגד הרב מוהליבר את רבי ישראל סלנטר.

של הרב מוהליבר הקשורה לשמירת המסורת החרדית הם הסכימו לשתף עמו פעולה. לעומת זאת בנושאים חינוכיים כלימודי שפות, עיסוק במלאכה, וטיפול בצרכים החומריים, ואף ב׳חיבת ציון׳ (שבה הם נטלו חלק בתחילה) ברובם הגדול עזבו אותה עקב מרכיבים חילוניים בתנועה, שמועות ולשון רעה על המתיישבים בארץ ועוד.

במאמרו ׳הרב שמואל מוהליבר-רבם של חובבי ציון׳, מציין פרופ׳ יוסף שלמון[55] שגם לאחר האסיפה הגדולה בפטרבורג וכשלון הצעת תיקון החינוך באותה העת, לא ירדה קרנו של הרב מוהליבר והוא נחשב לגורם משפיע במדינת רוסיה, אמנם פסק מלפרסם פרסומים פומביים לתקופה קצרה. הברון יוסף גינצבורג כמנהיג החילוני של יהודי רוסיה דאז, מבקש ממנו שיפעל ככל יכולתו לקדם את השתלבות היהודים ברוסיה ולמען אי השתמטות מחובותיהם האזרחיות כולל שירות צבאי[56]. הוא ממשיך לנהל משא ומתן בין עסקני פטרסבורג בדרכים אפשריות לחיבור ושיתופי פעולה בין המחנות השונים שביהודים.

במאמר הנ״ל, כותב שלמון דבר מעניין ומשמעותי לקורא ולחוקר: ״לסיכום פעילותו של ר״ש מוהליבר בשנות השבעים, אפשר לאמר שהוא היה יורשו של צ״ה קאלישר, עם פטירתו של קאלישר בשנת 1875 עלתה קרנו של מוהליבר ידו היתה בכל פעילות ציבורית כלל ישראלית בזמנו...״[57] שלמון מכוון לשני נקודות. האחת היא שהרב מוהליבר מאמץ את עמדתו הלאומית והרוחנית של הרב קאלישר היינו שהגאולה תתחיל בדרך הטבע ואין לסמוך על נס משמיים ולהיות בעמדה פסיבית עד שיבוא המשיח. הרב מוהליבר אף מפתח ומרחיב עמדה זו ובין השאר הוא כותב שהדור הנוכחי בו הוא חי הוא דור הגאולה והסימנים לכך: האמנסיפציה ושיפור מעמדם של היהודים והעשירים היהודים שהם הם יובילו את אחיהם היהודים למצב גאולי[58]. יחד עם זאת, הנקודה השניה ששלמון מכוון גם אל כניסתו והתערבותו של הרב מוהליבר בכל פעילות ציבורית, חינוכית ואזרחית. פעילויות כמו הקמת קרן מזכרת משה לתמיכה בישוב ארץ ישראל, כתיבת סדרות מאמרים פופולריות בנושאים יראה והשכלה, לימוד שפות, קיום חובותיה האזרחיים של המדינה ועיסוק בהלכות ארץ ישראל וכנ״ל התכתבות וקשרים עם יהודים משפיעים כמו הברון גינזבורג. כמובן, זרעים אלו של מנהיגותו התורנית והעסקנית יתנו את אותותיהם בהמשך הדרך ויפיקו את תוצאותיהם (חובבי ציון, מזכרת בתיה, התנועה הציונית, המזרחי, יוזמת הבנק היהודי הקולניאלי ולקמן).

בכלל, נראה מהבחנה מוגדרת זו שהרב מוהליבר לא רק רב ועסקן אלא כאן הוא אף מוכתר בכתר המוכר ׳מבשרי ציונות׳[59] כמחליף לרב קאלישר ומצוי ללא ספק בעמדה של השפעה משמעותית ובעצם בהנהגה.

בשנים אלו הרב מוהליבר פחות מפרסם את דבריו בפומבי אך נכדו ד״ר יוסף מוהליבר שקיבץ את כל כתביו מציין שהרב כותב בתקופה זו בדיוק, על נושא הגאולה ובמרכזו הוא בונה את יסודות השקפתו שיובילו להתעצמות השפעתו והנהגתו לא הרחק בזמן, ויובילו לאידיאל הגדול ולרעיון

---

[55] עמוד 352 שם. בתוך ׳מאה שנות ציונות דתית׳ כרך א.
[56] פורסם ב׳הלבנון׳ (1873) גליון 5 עמודים 35-34.
[57] שלמון הנ״ל, שם.
[58] שם עמוד 352.
[59] קיימת מחלוקת בין החוקרים בשאלת ההגדרה מי נחשבים מבשרי הציונות. מרחיבי ההגדרה רואים בדמויות משפיעות כולל דמויות שהשפיעו או היו קשורות לרעיון הציוני בימי תנועת חובבי ציון. מצמצמי הגדרת מבשרי הציונות רואים רק בדמויות שהשפיעו באופן ניכר על הציבור, בין מבשרי הציונות המוסכמים על ידי ההסטוריונים נפקד מקומו של הרב שמואל מוהליבר.

כללי המקיף במעגלים רחבים יותר והשפעה ארוכת טווח הוא רעיון חיבת ציון וישוב ארץ ישראל. " הגאולה או לפחות התחלת הגאולה תהיה בדרך טבעי"[60] כותב הרב מוהליבר, והיא: "תהיה במדרגה נמוכה ובדרך טבעי"[61] כלומר הגאולה לא חייבת להיות כנס משמים וללא שום מאמץ אנושי אלא תתחיל בצעדים קטנים, לא מיוחדים ומפליאים במיוחד.

ומהגות ומחשבה להתעסקות מעשית יותר, בשנת התרל"ה (1875) במלאת 90 שנה למשה מונטיפיורי הידוע בסיועו לישוב הארץ, גייס הרב מוהליבר סכום כסף מכובד לקרן ומאז לא פסק לפעול ולהתעסק למען בניין, עלייה, רכישת אדמות והטפה בלתי פוסקת למען ישוב ארץ ישראל. הן בהשפעתו[62] והן גם באופן ספונטני עם עליית הרעיון הלאומי בתקופה זו בעולם, קמו אגודות שונות במזרח ומרכז אירופה של חובבי ציון שהתעוררו למטרות משותפות והאמינו בראש ובראשונה לעלות לארץ ישראל להתיישב בה ולעבוד בה ושאפו לבסוף שיזכו להגיע להקמת מדינה יהודית בה. לאחר 'פרעות בנגב' בשנת 1881, שיצרו גלי הגירה, והתעוררות יהודית גדולה ברוסיה הרב מוהליבר כבר מתייצב בראש תנועת חיבת ציון שהיא איגוד כל חובבי ציון ומצוי במקום שהוא לא רק עסקנות אלא הנהגה. באסיפת החירום בלבוב לאחר פרעות בנגב, בוויכוח לאן יופנו היהודים המהגרים מרוסיה הוא נוקט בעמדה ברורה ומצדד בהגירה לארץ ישראל הגם שמצבה של הארץ לא היה בכי טוב. הוא מקבל את תמיכתם של גדולי הדור ידידיו הרב יוסף דב סולובייצ'יק מהעיר בריסק והרב אליהו חיים מייזל מ-לודז'[63] החוששים מהגירה לאמריקה משום דרדור רוחני וירידה מדרך שמירת מצוות אדוקה ועל כן הם מפרסמים קול קורא להתארגן באגודות לעליה לארץ ישראל ולא לאמריקה, כאן משלב הרב מציאת המאחד בין מנהיגויות רבניות החלוקות זה על זה ברעיון חיבת ציון אך המסכימות לפעול יחד איתו למען שימור הקיום היהודי דתי וזהירות מהתבוללות.

הוא גם מנסה לחבר כוחות וארגונים נוספים למען הגירה לארץ ישראל ומציאת עבודות פשוטות כעיבוד אדמה, מרעה, וענפי חקלאות נוספים, הוא למשל פונה לראשי חברת כי"ח שהתנערה מכך ותמכה בהגירה לאמריקה[64] ומנסה לגייסם לפיתוח וישוב חקלאים ורכישת קרקעות, דבר שבכי"ח לא ראו בראש מעיניהם ולא תמכו כפי שציפה.

כנ"ל בפרק הביוגרפיה, במסעו למערב אירופה לא הצליח הרב מוהליבר בשכנועיו למען ישוב ארץ ישראל אך אבן פינה משמעותית נבנתה, המושבה עקרון-מזכרת בתיה קמה בזכות מפגשו עם הברון רוטשילד, כיום מוסכם על החוקרים שהרב מוהליבר הוא שהשפיע ביותר על הברון מפאת מעמדו ואישיותו הרבנית בעלת המעמד יכלה לסלול מסילה לברון שהיתה בו דאגה רבה לעתידו של העם היהודי ולאופייה המסורתי של החברה, הברון לא התנתק מיהדותו המסורתית ובאופן טבעי הושפע ממנו יותר מאנשי דעה והשפעה אחרים שהיו בקרבתו. להירתמותו של הברון על הישוב היהודי הייתה השפעה מכרעת להצלחת הקמת עקרון ובכלל להנחת יסודות לישוב יהודי חדש בארץ ישראל.

מכל מקום, מהתעודות המכתבים ומעדויות מוזכר שכבר במארס 1882 מוזכר הרב מוהליבר כדמות מרכזית בהנהגה היהודית ופועל בכל כוחו ובכל כלי שיכל למען רעיון חיבת ציון וישוב ארץ ישראל וגם נשאר עסקן, הוא מגייס קונים לאדמות בפתח תקוה, עורך מגביות, מעביר כספים מאגודות

---

[60] דיעותיו והשקפותיו של הרב שמואל מוהליבר, פרק הגאולה, עמוד מב.
[61] שם.
[62] א"ר מלאכי 'לתולדות ר' שמואל מוהליבר' אור המזרח ט עמ' 56-55.
[63] שלמון, י'. הרב שמואל מוהליבר-רבם של חובבי ציון, עמוד 357.
[64] קלויזנר, בהתעורר עם. עמודים 162, 191, 215.

חובבי ציון למיישבים ולפועלים בארץ ישראל, מתווך ומפשר בין הנפשות הפועלות ומדריך ומסייע בכל עניין של תנועת חיבת ציון. בתקופה זו אמנם הרב מוהליבר פחות היה מצוי ופנוי לאנשי קהילתו ולרבנותו בעירו ביאליסטוק כפי שהיה כי התמסר לעניין ישוב ארץ ישראל ולהנהגת יהדות של מדינה ולא יהודי עיר אחת. כך גם פעולותיו הכבירות למציאת בסיס החזק והיציב ביותר לפלטפורמה כלכלית מעשית לישוב ופיתוח ארץ ישראל, תכנונו ונסיעותיו מחוץ לרוסיה אל מערב אירופה בקיץ 1882, מאמציו אצל הברון נפתלי הרץ גינצבורג שלא צלחו ולעומת זאת פעולתו אצל הברון אדמונד דה רוטשילד בפאריס להקמת ישוב בארץ ישראל שצלחה בהחלט. ניתן להבין במעמדו זה נטל הרב מוהליבר על עצמו את היוזמה וארגן ועידה מרכזית ראשונה של אגודות חובבי ציון היא ועידת קטוביץ׳ שהיא היתה גם שעת מבחן לכוחות היהודים השונים והשותפים לאותה התנועה כמו גם מבחן מנהיגות לרב מוהליבר כיצד ינווט בין כוחות מתגוששים וחלוקים זה על זה מאינטרסים שונים, אז הוא גם נבחר ליושב ראש וזקן הצירים של חובבי ציון . הוא לא נרתע מהקשיים הגדולים לאחר ועידת קטוביץ׳ כגון חוסר גיבוי מצד הברון גינצבורג שהיה רוסיפיקטור או אי הסכמה מצד החרדים לשילוב כוחות עם משכילים או אף יהודים לא אורתודוכסים (כהייניריך גרץ) ראייתו הייתה רחבה ולמרחוק הוא פעל בנחישות ולא נסוג גם לאחר מסעות שלא הזהירו.

בזכרונותיו של מרדכי בן הלל הכהן[65] ניתן לראות תיאור מעניין על הרב מוהליבר שנכתב ביחס ובהנגדה לידידיו הרבנים המפורסמים בני דורו הנצ״יב מוולאז׳ין הרב יצחק אלחנן ספקטור שאמנם תמכו ברעיון חיבת ציון אך לא היתה בהם תכונה כמו שהיתה לרב מוהליבר[66]: ״מטיפוס אחר היה הגרש״מ הוא לא היה מעולם נחבא רק בד׳ אמות של תורה, ראה את העולם וידע להתהלך עם החיים...״ הנה רואים אנו במילים ספורות של אדם שהכיר את התקופה ואת הנפשות הפועלות בה, כיצד אותו רב, נהיה עסקן נהיה מנהיג...

ממה שידי מגעת, לא מצאתי התלבטות בדברי הרב מוהליבר או נקיפות מצפון על כך המעבר מרב ופוסק בלבד אל רב ועסקן ובהמשך רב ומנהיג פוליטי מסוג מסוים, שהרי מה לרב, פוסק ואב בית דין לבין עסקן שלא לאמר אפילו - פוליטיקאי. הרב מוהליבר נחוש במעשיו והוא רק מגדיל את היקפם, מדייק את כיוון פעולתם אל ההשפעה הנכונה ביותר והקשובה לרחשי לב האומה ולביטוייה המעשיים היכן אפשר להצטרף ו׳לפעול עם אל׳ פרקטית בשטח, אל מי לחבור, ואיזה דרך הכי ישרה ומהירה להגיע לקיבוץ לאומי העובד את אדמתו ביראה וחכמה, למדינה יהודית מתוקנת ויציבה.

[65] נולד במוהילוב בשנת 1856 נפטר בחיפה ב- 1936 נמנה עם פעילי תנועת חובבי ציון וכתב בעיתונים העבריים הלבנון, הצפירה ועוד, היה גם ממייסדי העיר תל אביב.
[66] ׳ספר שמואל׳ עמודים קנז-קנח.

2. זיקתו לעולם החרדי מחד ולעולם המשכילי והחילוני מאידך

בתקופת חיי הרב מוהליבר העם היהודי כולל במזרח אירופה אמנם עובר שינויים שונים כוללים המשופעים מתהליכים ומתמורות בעולם בכלל כמו, מודרניות אמנסיפאציה, לאומנות ועוד. רוח הזמן מתבטאת בעם היהודי למשל במגמת ההשכלה ובעיקר בחלק הרדיקלי שבה. יהודים משכילים רדיקלים התחברו ללאום המדינה בה הם חיו כאזרחים והתבוללו, כן נוצרה, היהדות 'ניאולוגית' שהתנתקה ממוסכמות הלכתיות ודתיות יהודיות כחלק קיצוני יותר של התפוררות החברה היהודית הישנה בחלקים מאירופה.

כנזכר בפרקים הקודמים, שורשיו של הרב מוהליבר כמו גם מסלול חייו הצעירים וכמובן תפקידו ממוקמים באופן מוחלט למחנה המסורתי-שמרני. ניתן לאמר שבשלב זה הוא רב חרדי לכל דבר ועד היום הוא אינו מכונה 'רב משכיל'. ידידיו הקרובים והטבעיים הם בני הקהילות בהם הוא איתם הוא במגע בקשר שהינם בני העיירה וברובם חרדים שומרי מצוות. ידידיו הרבנים כפי שנפרט כאן הינם מגדולי הרבנים החרדים המוכרים כגון הרב יצחק אלחנן והרב יוסף דוב מבריסק ועוד.

אמנם, הרב מוהליבר הצעיר יחסית שבשנת התרכ"ח–1868 היה כבן 37 גיבש את דיעותיו וכבר ראה כרעה החולה וכחטא הגדול ביותר לעשות מחלוקת עם המשכילים והוא רואה בכך את הגורם המשמעותי למצב הירוד של ישראל בגולה ומתחיל להפיץ את דיעותיו ששילבו חרדיות ומסורתיות מאידך יחד עם חידושים ורפורמות מפתיעות[67] . דבריו שנכתבו כבר בשנת התרל"ד-תרל"ה אותם סידר נכדו שהתמסר לכך, ד"ר יוסף מוהליבר, מבטאים סינתזה בין יראה לבין השכלה, תמיהה על עזיבת עבודת האדמה, הטפה למשא ומתן יפה בין אדם לרעהו בין גוי ליהודי, נקיון כפיים ולימוד אמנויות ושפות יחד עם גדלותו בתורה, הציבו אותו במקום אחר ובאופן טבעי הוא משתתף באסיפה הגדולה בשנת 1873 באסיפת הרבנים וראשי המשכילים הגדולה בעיר פטרבורג.

למעשה כל ימיו היה הרב מוהליבר רב חרדי שהאמין שכמנהיג יהודי נאמן לתורה וחרד לדבר ה' הוא מחובר לכל תג ותג בתורה בדיקדוק וביראה גדולה ובכך הוא מחובר בזיקה עמוקה לחרדיות וליהדות החרדית שמרנית אך יחד עם זאת בשונה מחבריו הוא בחתירה מתמדת ל**התערבות** בעולם החומרי ובחיפוש מתמיד אחר לקיחת **אחריות** ותיקון יסודי במציאות הקיימת. הרב מוהליבר מדגיש בכתביו במקומות שונים את האבסורדים הקיימים בכך שיהודי בעיירה שכה אדוק ונאמן לד' אמות של הלכה בינו לבין האל אך שוכח את בינו לבין חבירו או בינו לבין אדם אחר, גוי או את בינו לבין מוסדות המדינה האזרחית שבצילה הוא חוסה והוא לא נושא פנים ומבקר בחריפות את אחיו היהודים על התנהלותם, בכך למשל כמו גם בנושא לימוד מדע שפות ומקצוע ועוד הוא נוטה לגמרי לצד המשכילים אך כאמור הוא רואה ומבטא בכל מקום את עמדתו המגשרת בין מסורת וחרדיות לבין השכלה "לאחד את שתי בנות האלוקים האלה האמונה וההשכלה"[68].

ברצוני לבחון את מהות האיחוד וקיום שלום ואחדות של "שתי בנות האלוקים" ובעיקר בין שני המחנות שמבקש הרב מוהליבר. ננסה לראות במישור המעשי במקרים או מצבי קיצון של התנגשות בין ערכי יראה לבין ערכי השכלה מה דעתו וכיצד נהג והתמודד בפועל.

---

[67] ראה תמצית השקפתית של הרב מוהליבר במאמרו של יואל ירדן 'הגותו החינוכית של הרב שמואל מוהליבר תרל"ג-תרל"ד', מתוך עיונים בחינוך 33, עמודים 161-170.

[68] 'היראה וההשכלה', בסיום המאמר.

א. עיתון 'השחר' – לעומת הרושם כי הרב מוהליבר היה פשרן וללא קו אדום באשר לחשיבות שלום בין יהודים כולל השכלה רדיקלית, פרשת עיתון השחר תצביע בבירור שאמנם לא. בשנת 1875 עת הורגשה כבר השפעתו של הרב מוהליבר וכוח השפעתו ניכר כבר במעגלים ציבוריים נרחבים, הוא קורא לרבנים רבים איתם הוא בקשר לפעול כנגד המשכילים הרדיקליים מבית מדרשו של 'השחר'[69] שביזו ופגעו בקדשי ישראל וערכיה המסורתיים בשונה מ'חברת מרבי השכלה'. לטעמו של הרב מוהליבר רעיונותיהם החופשים מתגרים ומפרקים את ערכי היהדות הבסיסיים[70]. הנה לנו גבול ו'קו אדום' בו הרב מוהליבר לא מוכן לאחדות ולשלום בין מחנות בתוך היהדות, ומפריד בין מרבי השכלה כמשכילים מתונים המעוניינים במודרניזציה חיובית של החברה החרדית למען קיום היהודים בעת שינויים בעולם סביב, לבין אנשי 'השחר' אשר כביכול אינם משאירים מקום ליהדות מסורתית לצד מודרניזציה והשכלה חופשית .

ב. בשיתוף פעולה בתנועת חיבת ציון ובמנהיגיה – במישור הרוחני ואף בשיתוף הכוחות לעסקנות באגודות חובבי ציון ולישוב ארץ ישראל מתחילה ועד סוף נקט הרב מוהליבר בקו של חיבור כל כוחות היהודים השונים חופשיים ומשכילים רבנים ואדוקים ללא הבדל רמה דתית וסוג האדם או טבעו ובאותו קו ללא שינוי, הוא היה נחוש ולא סטה מעמדתו גם שהתברר שחבריו הרבנים החשובים פרשו מהתנועה. פרישתם של ידידיו ומכיריו הרבנים יוסף דוב סולובייצ'יק, הרב יצחק אלחנן ספקטור וכן גם הרב יהונתן אליאשברג היו לאחר שנים לא מעטות בהן הרב מוהליבר עקבי בגישתו לשתף ציונים דתיים ולא דתיים בתנועה ורבנים אחרים נוספים קדמו להם ופרשו. הרב מוהליבר מיישיר מבט והוגה אפשרות חדשה לחיזוק התנועה רוחנית ארגונית ופיזית. גם כשהיו כשלונות או קטרוגים שונים, דבק בעמדתו ופעל בהתאם לה עד אחרון ימיו. אמנם המישור המעשי העמיד למבחן את גישתו של הרב מוהליבר ועבר שינויים. למשל בנושא מנהיגות התנועה, ההנהגה הדומיננטית יותר היתה באודסה ומנהיגיה היו י"ל פינסקר ומ"ל לילנבלום המשכילים שהחליטו לתמוך במושבות על פי גודלן על חשבון מושבות אחרות כמו פתח תקווה, הדתית. לכך התנגד נמרצות הרב מוהליבר שנלחם למען שוויון ותקצוב הוגן לחקלאים והמתיישבים הדתיים. גם בהמשך כשהתמנה לגזבר שלישי בהנהגת התנועה שבה שאלת הפרופיל המזהה של התנועה והעסיקה רבות במציאת הקשר והמחבר שבין שני המחנות, הרב מוהליבר אמנם לא נרתע להמשיך את החיבור בין חרדים ומשכילים אך הוא פעל להגביר את הרכב הצד המסורתי-חרדי שבו מתוך מחשבה שהוא יועיל ויפעל יותר למען חיבת ציון גם במחיר קושי גדול לאחות בין המחנות, עזיבה הולכת וגוברת של רבנים את התנועה ומשבר ההנהגה, באחת הישיבות שעסקו במשבר זה בועידת דרוזגניק (קיץ 1887) התפרץ הרב מוהליבר וקרא: "הנני מבקש יהודים כשרים", כלומר עם כך שבתנועה ישנם חרדים וחופשיים ולא מוציאים יהודי גם אם הוא הנו כזה שאינו שומר מצוות, עדיין, 'כשר' הוא כן צריך להיות ואלו יהודים שמבקש הרב מוהליבר לעבוד איתם בשיתוף פעולה. זמן רב לאחר מכן עוד הדהדה קריאה זו בין חובבי ציון ויש להוסיף כי היא מבטאת תסכול על אי הצלחה להביא רבנים גדולים לתנועה, כמו גם חוסר האחדות בתוך המחנה המסורתי-חרדי עצמו

[69] 'השחר' היה ירחון עברי שהוציא לאור פרץ סמולנסקין בין השנים 1868-1885 בווינה, בו קרא להפצת עברית, לאומיות ושיבת ציון אך ביקר את היהדות הדתית והרבנים ותיארם כקפואים ונבערים.
[70] שלמון, יוסף. הרב שמואל מוהליבר רבם של חובבי ציון, עמוד 353-352.

במחלוקות פנימיות קטנות, אי ליכוד רוחני ורעיוני בהיר והמצב בו התנועה אינה מגבירה בקצב משביע רצון פעולות מעשיות וביצועים מהירים בישוב ארץ ישראל.

ג. בפן החינוכי והדתי בעת התיישבות הבילוי״יים בגדרה - בשנת 1885 ביקר ויסוצקי בגדרה והתרשם שהבילויי״ם מוכנים לקבל על עצמם שמירת אורח חיים יהודי והודיע על כך לרב מוהליבר . אמנם בשנתיים שלאחר מכן השתנה המצב, הם שינו את דעתם ולא היו מוכנים לשמור מצוות, כן הצטרפו אליהם גם מתיישבים חופשיים רדיקליים שהוסיפו על דחייתם את המסורת[71]. הברון לא תמך במתיישבי גדרה מפאת חופשיותם ממצוות והתמיכה היחידה היתה על ידי כספי התנועה. בתחילה הציעו הנצ״יב מוואלז׳ין והרב מוהליבר וכתבו : ״ טוב יותר לפזר כמה אלפים פראנקים ולתן להם (לבילויי״ם בגדרה) לשוב לחוץ לארץ ולהושיב בגדרה אנשים כשרים מיושבי ירושלים״ כלומר, הרב מוהליבר סובר כמו הנצ״יב שכדאי לסלק את המתיישבים החילוניים מהארץ! אמנם הרב מוהליבר שכנע את הנצי״ב לסגת מעמדה זו עקב הקושי לסלק ולפנות יהודים מאדמתם ומצא פתרון אחר למנות את יחיאל מיכל פינס למפקח רוחני על המושבה שאכן פעל, לא פחות מאשר לסלק את אלו שסירבו לשמור אורח חיים מסורתי בהשראת הרב מוהליבר[72].

מסוגיית הבילויים בגדרה אנו למדים ומכירים פן אחר שלא ראינו קודם לכן, המצב של המעבר בין חוץ לארץ לבין ארץ ישראל, מצב זה הינו גם מעבר בין תיאוריה למעשה בפועל ובו הרב מוהליבר מתגלה מחד כרב חרדי שמרן מאוד ועם זאת בפועל, לאותה התקופה הוא פועל למצוא דרך מכילה ומציאותית יותר בלא להתנתק גם במצבי קיצון כפרשת גדרה לא מן החרדים ולא מהמשכילים והראה שגם במצב כה מורכב יתכן שביל זהב ריאלי ומציאותי, ללא ויתור על המסורת.

[71] בספר 'ובשנה השביעית' חלק א עמודים 197-202 פרט המחבר את המצב הדתי בגדרה התרמ"ה-התרמ"ח.
[72] הרב שמואל מוהליבר רבם של חובבי ציון, עמוד 362.

3. ברבנות ביאליסטוק ובעין הסערה בתנועת חיבת ציון - "עבודה רבה לפנינו"

בביוגרפיה הובא, שבתקופת ראדום (1868-1883) היה הרב מוהליבר כבר מצוי בהשפעה ובעסקנות ציבורית משמעותית לצד הרבצת תורה והוראת הלכה. מעברו לרבנות העיר ביאליסטוק, בשנת 1883, נוצר בזמן שהוא נשא דברים בבית הכנסת בעיר בזמן מסעותיו ברוסיה ובפולין לשכנוע יהודים לרכוש נחלות במושבה פתח תקוה שזה עתה נעזבה מיושב[73], בעיר זו היה הריכוז הגדול אז של יהודים חובבי ציון רבים ובאופן טבעי יכלו לראות בו כשייך ומתאים לשמש כרב קהילתם ועל כן החליטו גבאי הקהילה לבקש את הרב מוהליבר לבוא ולשבת על כסא הרבנות בביאליסטוק שבאותה העת היה פנוי, כלומר הסיבה היא בפועל הקשר וההתאמה באידיאל הכללי - רעיון חיבת ציון המשותף למונהגים למנהיג - בין הרבה מיהודי ביאליסטוק לבין הרב מוהליבר שהוא בסופו של דבר הפך אותו בין השאר, כלשונו של פרופ' יוסף שלמון ל: "רבם של חובבי ציון" .

ננסה לעמוד על מספר נקודות משמעותיות בתקופת הרבנות בביאליסטוק ולהבחין בדרך התייחסותו כמו גם השפעתו של הרב מוהליבר בהן.

1. הזכרנו את השפעתו על יהודי ביאליסטוק בישוב המושבה פתח תקווה מחדש, נציין עוד נקודה, כשנודע לו כי הרב עזריאל הילדסהיימר מברלין פועל ומשקיע את עיקר כוחו למען לימוד התורה בפתח תקוה שלח אליו שליח וביקש ממנו למסור לו שאין צורך לייסד תורה בפתח תקוה כיון ששם המתיישבים יראי שמים ואין צורך אלא רק לדאוג שלא יחסרו בהמות כלים ובתים למתיישבים. יחסו זה כמו גם פעולותיו בעניין מצביעים על מיקודו בעניין ישוב ארץ ישראל והבחנה בין דבר שהוא כרגע עיקרי אף על פי שבדרך כלל, בטח לרב כמותו לימוד התורה הוא ערך עליון ומרכזי בחייו.
2. בשנת התרמ"ה (1885) הוא שעומד בראש ארגון ההכנות למסיבת 100 שנה למשה מונטיפיורי בוורשה. אירוע זה לכבודו של אדם מפורסם וחשוב ליהודים זה, נחוג על ידי חובבי ציון בכל מקום. הרב מוהליבר כאן, עסק בכבוד אדם שאינו רב ותלמיד חכם גדול ומפורסם, אך מגן גדול ליהודים בארצות שונות בעולם ובארץ ישראל, לבטחונם, לכלכלתם ולשמם. על כן הרב מוהליבר, תלמיד חכם גדול ואב בית דין, יוצא ממקומו המכובד והוא בראש המכבדים אותו במקומו, יש כאן אמירה – למי יש לתת כבוד, לכבוד מה ומי יש לחגוג ובכל הכבוד הראוי – לא רק להוגה בתורת ישראל, אלא למיישב ארץ ישראל ודואג לעם ישראל המפוזר והעני.
3. פולמוס השמיטה – בעת פולמוס השמיטה המפורסם היה הרב מוהליבר כבר שש שנים ברבנות ביאליסטוק, בשנת השמיטה הראשונה בשנת התרמ"ט (1889) היו בארץ ישראל כמה מושבות חקלאיות כמו ראש פינה, יסוד המעלה, זכרון יעקב פתח תקווה וראשון לציון. גם המושבה שיזם והקים הרב מוהליבר, היתה קיימת כארבע שנים על הקרקע אך טרם מבוססת ויציבה וטרם ראו ממנה ממש פירות. עוד קודם לכן בשנת התרמ"ז (1887) יהודי חקלאי מראשון לציון בשם ברוך פאפירמייסטר שהזדמן לועידת וילנה, העלה את שאלת השמיטה[74] מצד אחד שמירת

[73] כידוע עליית הביאליסטוקאים בהשפעתו של הרב מוהליבר הביאה לתחיית המושבה מחדש ולהתפתחותה של פתח תקוה.
[74] רפאל, יצחק. אנציקלופדיה של הציונות הדתית, חלק שלישי עמוד 353-354.

שמיטה בשלב זה היה נראה כגזירת חיסול לישוב הצעיר שזה עתה רק החל להצמיח פירות ומצד שני, רצון המתיישבים היה לשמור את השמיטה כהלכתה מתוך הערכת גודל חשיבות מצוות וקדושת ארץ ישראל. חובבי ציון היו מעוניינים שהישוב בארץ יתפתח ולא יתמוטט כלכלית ופקידי הברון שהיו ממונים על האינטרסים הכלכליים כמובן שדאגו למצב של הפסד בהכנסות בעקבות שנת השמיטה הצפויה, כך גם הברון עצמו שאיים שבמידה ולא ימצא פתרון לכך שהעבודה בשנת השמיטה תימשך, לא ינתן שום סיוע ותמיכה לישוב היהודי . הרבנים בארץ ישראל ובמזרח אירופה נדרשו לפסק הלכה בסוגיית העבודה בשמיטה בישוב העברי ונחלקו בדיעותיהם והרב שמואל מוהליבר נקלע למורכבות זו. הנצי״ב מוואלז׳ין[75] מרבני חובבי ציון המרכזיים, פסק דווקא להחמיר ולא להשתמש בהיתר מכירה הרב מרדכי אליאשברג פסק להתיר מכירת קרקעות הארץ לנכרים בכדי להפקיע את קדושתה ובכך להתיר לעבוד באדמה כרגיל, גם בשנת השמיטה, כך פסק גם הרב טרונק מקוטנא וכן הרב קלפפיש מוורשה, הרב מוהליבר ביקש עוד שהות לבחון ולעיין בדין ולאחר מכן הצטרף אליהם ושלשתם הוציאו פסק של ׳היתר מכירה׳ המפורסם, שלפיו ניתן למכור קרקעות לזמן מוגבל לנכרים ובאופן זה להמשיך לעבד את את הקרקע גם בשנת שמיטה. גם רבני העדה הספרדית הרב יעקב שאול אלישר והרב רפאל מאיר פאניז׳יל תמכו בהיתר מכירה. ראוי לציין שגם גדול הדור רבי יצחק אלחנן ספקטור מקובנה נתן לרב מוהליבר את הסכמתו העקרונית להיתר. רבני ירושלים דיסקין וסלנט, לא הצטרפו להיתר זה בטענה שהברון יכול לפרנס את המושבות ואין צורך חיוני בעבודה בשמיטה, להיפך יש לשמוח בהזדמנות לשמור מצווה זו, מצווה התלויה בארץ. היו עוד מרבני חובבי ציון המרכזיים שלא תמכו בהיתר המכירה והעבודה בשביעית כמו רבה של יהוד, הרב מרדכי גימפל יפה. בסופו של דבר בוצעה מכירת הקרקעות על ידי בית הדין של הראשון לציון בירושלים ורוב המושבות סמכו על היתר זה, רק חלק מחקלאי פתח תקווה ועקרון-מזכרת בתיה התעקשו על שמירת שמיטה כרבני ירושלים ובכך נוצר סכסוך חריף בין אנשי המושבות בעיקר עקרון ובראשם הרב מוהליבר שבעצמו נתן והדריך לעבוד בשמיטה, לבין הברון רוטשילד פטרונה של המושבה. יתרה מכך, הרב מוהליבר כפוסק וכמנהיג התבטא נחרצות שבע שנים לאחר מכן ואמר למזכירו הרב יצחק ניסנבוים: ״ אילו סבור הייתי כי אסור לעבוד בשביעית לא הייתי מתיר למכור לנכרי שכן אינני גורס מיני אמצאות כאלה. אלא דעתי כי בזמן הזה מותר לעבוד בשביעית והמכירה אינה אלא סימן היכר שקיים דבר כשמיטה בכדי שלא תשתכח מילדינו תורת השמיטה״[76] היינו ההיתר לעבוד בשמיטה בשלב זה של תחיית הישוב בארץ ישראל, תחילת גאולת ישראל בשיבתו לאדמתו במסירות ובקשיים רבים מותרת מעל ומעבר לכל צורך בתירוץ או ״פתרון הלכתי״ יש כאן סיפור על גדול יותר שאנו מצווים לקחת בו חלק והוא דרכה של התורה כמובן גם הלכתית. נראה כי הפסק שהחל במרכז הרבני הפועם במזרח אירופה בהשתתפותו המשמעותית של הרב מוהליבר הוא שהעמיד ולפחות חיזק את עמידתן של המושבות העבריות בארץ ישראל בתקופה רעועה כלכלית וקיומית זו. יחד עם חבריו הרבנים אליאשברג טרונק וקלאפפיש ורבני הספרדים פעל הרב מוהליבר מלבד הלכתית,

---

[75] הנצי״ב- הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, נולד במיר בשנת-1816 ונפטר ב-1893 בורשה. מונה לראשות ישיבת וואלז׳ין בשנת 1853 שגדלה תחתיו ממאה לחמש מאות תלמידים. בין השאר למדו בישיבה הרב אי״ה קוק וכן סופרים ואנשי רוח כגון ח״נ ביאליק, מיכה יוסף ברדיצ׳בסקי ועוד. הישיבה נסגרה עקב אי הסכמת הנצי״ב ללחץ שהפעילו הרוסים עליו ללמד שפה ולימודי חול בתוך כתלי הישיבה. הנצי״ב היה פעיל בחובבי ציון והיה משלשת גבאי התנועה שנלחם על אופיה הדתי ושמירת יהדותה אך מתוך חברות ושותפות בתנועה.

[76] שם.

גם פרקטית וריאלית ובכך סייע למתיישבים העברים יוצאי מזרח אירופה היכולת להמשך שלבי הפיתוח המפעל הציוני וההתישבותי שהיו בחיתולם, בהיתרים דתיים הלכתיים ברי סמכה .

4. הנהגת חובבי ציון - מאז ועידת דרוזגניק בשנת התרמ״ז (1887) היו חיכוכים פנימיים סביב שאלות דתיות, וסביב אופיו הנכון של הישוב המתחדש בארץ ישראל. הנטייה של חלק ממנהיגי התנועה והלכי הרוח בה היו להעדיף ולחזק מתיישבים לא דתיים על דתיים (פרשת הבילו״ויים בגדרה) ובפרט בענייני כספים שהופנו יותר אל מושבות ומתיישבים שאינם דתיים וכן סדרי עבודה חדשים אחרים בתנועה הנוחים והמועדפים יותר לחלק הלא מסורתי בתנועה. בעת זו גם הודיע י״ל פינסקר שעמד בראש חובבי ציון (בעיר אודסה) על החלטתו לפרוש מתפקידו עוד קודם לועידה השלישית אך המשכילים החופשיים לא נתנו לו מחשש שהדמות הגדולה המקובלת על ציבור חובבי ציון הכללי , הרב מוהליבר, תתפוס את מקומו ותשליט בתנועה קו אחר, דתי ומסורתי יותר מאשר הקו המשכילי-חופשי . ואכן, בקיץ התרמ״ט (1889) התקיימה הוועידה השלישית של חובבי ציון בוילנה והפעם לאחר עבודת שטח של הרב מוהליבר השתתפו לראשונה גם רבנים ועסקנים חרדים ומסורתיים דמויות כמו רש״י פין, ל׳ קלווניסקי, שפ״ר רבינוביץ׳ וק׳ ויסוצקי. בועידה זו התמודד הרב מוהליבר באופן גלוי בקרב על הנהגת מרכז תנועת חובבי ציון ואכן הוא נבחר לעמוד בראש הנהגת התנועה. הוא לא נהג בענווה מזויפת או עצלנות מתוך תירוצים לעיסוקיו השונים, אלא נאמן לשיטתו הוא לקח אחריות אקטיבית משמעותית להגדלת מרחב הפעולה למען עם ישראל בגולה וישוב הארץ בארץ ישראל תוך מודעות מלאה לאחריות בהנהגת חיבת ציון הכוללת פלגים משכיליים שונים של חובבי ציון ופלגים מסורתיים חרדיים קיצוניים גם הם-חובבי ציון ולצורך לחיבורם יחד לכוח פעולה מאוחד ושלם ובכלל לאחריות כלל ישראלית לייעול מצב היהדות ברוסיה בעת מורכבת זו. וכך קיבל הרב מוהליבר את הנהגת התנועה לצד רש״י פין ואברהם גרינברג . אמנם, ההצלחה היתה זמנית וזאת משום שבחודש פברואר 1890 חודשים ספורים לאחר ועידת וילנה קיבלה תנועת חיבת ציון רשיון רשמי מן הממשל הרוסי בפטרבורג לפעולה והוא ניתן ובעצם חזר לוועד האודסאי, אותו המרכז חובב ציון שבעיקרו היה משכילי חופשי יותר ממסורת והלכה יהודית בו היה קשה יותר לרב מוהליבר לפעול ולהשפיע. אל מול כשלון זה כמו גם החלטת הממשלה שחיבת ציון היא חברה לתמיכת עובדי אדמה בארץ ישראל אך רק בעניינים כספיים עמד הרב מוהליבר ולא פרש מן תנועה זו אלא רק הוסיף והתעצם בפעולותיו. ראשית, הוא יצא בראש משלחת מטעם הוועד האודיסאי לביקור בארץ ישראל, ביקור בו הוא חיבר את מאמרו הפרוגרמטי ׳מטרת נסיעתי לארץ הקודש׳. במאמר זה פורס הרב את משנתו התורנית ציונית לאומית. לא נוכל במסגרת הנוכחית לפרוס את כל פעולותיו הכבירות של הרב מוהליבר, אולם נזכור כי גם אל מול הכשלונות הוא הישיר מבט ופתח במסעות ופעולות שונות. כך למשל, בעת משבר התנועה ב1892 – הוא פעל להקמת המזרחי כגוף רוחני מסורתי שיפיח רוח בתנועת חיבת ציון (1893). דוגמה אחרת נוגעת לפרשת הבילויים בגדרה – בפרשת אגודת ׳בני משה׳ ו׳אחד העם׳, עמד הרב מוהליבר מתוך השקפתו העקרונית בעניני התנועה שעל פיה ניתן להתקיים יחד חופשיים ומסורתיים, תוך שמירה במושבות על נורמות של קיום מצוות ברמה המקובלת והבסיסית, כדי שיתקיים מעין קונסנזוס בין המחנות. יחד עם זאת שמר הרב מוהליבר על מעמד שמירת כבוד התורה והדת, וחתר למצוא אפיק חדיש פורץ יותר להתקדם לקראת יצירת בסיס חזק לקיומו של תהליך שוטף לשיבת יהודים אל אדמתם והתיישבותם במסגרת יציבה במדינה מודרנית ומסורתית, המקדשת את ערכי המוסר והנביאים בעולם. בהמשך לדברים

אלו, כמעין נביא, לפני עלייתו ופרסומו של הרצל, אמר הרב מוהליבר: "נדמה לי כי אילו עמד לנו עכשיו מדינאי גדול מאחינו שמערב והמתמכר כולו לרעיונו יכול היה לפעול גדולות ונצורות"[77] הוא עקב והתחקה אחרי אדם שכזה וברגע שנדמה היה לו שהוא הופיע, בירר ובדק אחריו וקשר עימו קשרים לשיתוף פעולה ציוני ויהודי והיווה בכך משענת נאמנה למנהיג שזרח. זה הוא לא ניצול הזדמנות של מנהיג רבני להרוויח טובת הנאה פרטית או אפילו כללית או ציבורית ממנהיג ציוני, יש כאן חיבור כוחות יחודי בתולדות ישראל, אותו חזון העצמות היבשות הכתוב בספר יחזקאל עליו נשא הרב מוהליבר משא בועידת קטוביץ' הוא המניע אותו לפעולותיו לתחיית עם ישראל אך לא במישור הגותי בלבד או בפעלתנות צרה, אלא בשילוב כוחות בחירי ומודע על אף המורכבות ואי תמימות הדיעות שבניהם-בין הרצל לרב מוהליבר, בזמן כה קשה ליהדות באירופה ובצורת פעולה שהיתה נראית לשיטתו הכי נכונה וחיונית באותו הזמן, הוא שותף אז לפעולות השפעה ושכנוע, פישור וגישור בין צדדים ומנהיגים, חלוקת תקציבים וחיפוש ופיתוח אחר יוזמות כהקמת הקולוניאל בנק הוא גם נוקט בעמדה מוצקה והמחוברת למציאות הפיזית כמו גם הרוחנית וחוזר על שני עקרונות המחייבים לדעתו את ההסתדרות הציונית אותם הוא כתב אף בחוזר לקראת הקונגרס הציוני הראשון: א. קולוניזציה של ארץ ישראל-אין סיכוי להצלחת פוליטיקה לאומית ללא בסיס התיישבות יהודית בארץ ישראל. כמובן באישור לדעתו של האימפריה השלטת, העות'מאנית. ב. יסוד העבודה הלאומית הוא התורה הקדושה, היסוד הרוחני התורני אליו אנו מחויבים להיות בנאמנות מלאה עליו יש לשמור מכל משמר. בחוזר זה שהפך בעצם ל'צוואת רבי שמואל מוהליבר' חוזר-צוואה זו מסתיימת בקריאתו המהדהדת של הרב עד עתה: "כן אחים נכבדים עבודה רבה לפנינו ועלינו לעבוד ולעבוד בלי ליאות והרף עלינו לעבוד שכם אחד בלי פירוד באהבה גמורה ובאחדות שלמה"[78].

לסיכום נושא ופרק זה, בתקופת הרבנות בביאליסטוק (1883-1898) לפחות ברובה הגדול, מצוי הרב מוהליבר בין כמה עולמות – מחד כתפקידו הקבוע הוא משמש כרב קהילה ומורה צדק לעיר גדולה נושא באחריות למצבה הרוחני מוסרי ודתי ובנוסף, הוא הולך ונהיה בתקופה זו מנהיג אגודות חובבי ציון קרי עסקנות וטיפול ללא הרף בהתרחבות סניפי חובבי ציון נוספים במזרח ומרכז אירופה על הסתעפויות מורכבות קיומה של התנועה פנימה וקשיי וסבל היהודים בסביבה העויינת והאנטישמית בגולה. בנוסף הוא מלווה ומדריך צמוד לישוב עברי חדש שאמור לענות על ציפיותיו כסמל ודוגמה מוצלחת הן ברמה הדתית והן מבחינה חקלאית. כמובן, ניתן להרחיב ולהגדיר את הרב מוהליבר בימי ביאליסטוק מעבר להיותו רב חובבי ציון ופעולות כבירות סביב חיבת ציון לכך שהוא בעצם ראש הציונות המסורתית במדינת רוסיה ובחלקה אף שאינה מסורתית ויחד עם זאת הוא כל העת צופה ומורה דרך לרבים בישראל.

[77] יפה, אריה ליב. ספר הקונגרס, עמוד 125-126.
[78] מימון, יהודה ליב. ספר שמואל, עמוד ע.

פרק ג: משנתו החינוכית של הרב שמואל מוהליבר

1. יסודות מהשקפותיו החינוכיות

ביסוד צמיחתו וברקע התפתחותו של הרב מוהליבר מצויות כמה השפעות שהשליכו על דמותו ומחשבותיו כאדם ועל פעולותיו ומהלכיו כמנהיג וכרב. כאמור בפרק הביוגרפיה בבסיסו הרב מוהליבר נולד וגדל בבית שמיזג את שני הלכי הרוח של שני הקבוצות הגדולות של היהודים דאז מתנגדים וחסידים, וכרב ומנהיג הוא פתוח יותר, מכיל ומקושר לכל מגזרי היהודים, ללא חומות. חינוכית ולימודית, הוא מתפתח כבחור ישיבה הלומד בעיקר תלמוד ומפרשים אך יחד עם זאת קיבל מאביו בסיס בחכמות החול, מתמטיקה, חקירה ותכונה (אסטרונומיה) על ידי אביו רבי יהודה לייב שהיה מלבד גאונותו בתורה, בעל ידע בחכמות העולם. בעולם היהודי הגלותי שבו גדל לא היה זה דבר מצוי וחינוכו לחיבור בין הקודש והחול היה טבעי ומשלים, בשונה מהמצב הסובב. ממילה הרב מוהליבר כבר בבסיסו לא התנכר לתנועת ה'השכלה' ולמשכילים. נוסיף את הדוגמה שקיבל מאביו בשילוב רבנות ומלאכה, שהרי הרב יהודה לייב היה רב העיר שאלק (ע"י דווינסק, מחוז מוהילב) ברוסיה הלבנה והיה גם סוחר ומנהל עסק חקלאי, כל אלו תרמו לתמהיל המיוחד של אישיותו עוד בבחרותו. לימודיו בישיבת וואלז'ין הידועה באיכותה ובחדשנותה תחת דמותו של המשיכה את דרכו של הגר"א בחשיבה עצמאית, ישרה (לא פלפולית) והחשבת לימוד ה'חכמות'-המדעים ופעל לתיקון הדור והמצב היהודי המורכב באיזור. נראה כי המצע והרקע בשלב חייו הראשונים נוחים לכדי התלכדות ליכולות של מנהיג המסוגל להתחבר ולהבין טוב יותר את המציאות בחוץ בין קהילות שונות, בשילוב תורה ומלאכה ומכאן השפעתו בקריאת המצבים והשאלות הבוערות במצב היהודים בתקופתו והתערבותו היחודית בתיקון המצב כפי שהבין .

במאמרו 'אושר האדם'[79] שנתפרסם בחודש דצמבר שנת 1874 כותב הרב מוהליבר יסוד תשתיתי במשנתו ההגותית והחינוכית. בפתח מאמרו הוא מביא משל המתאר שלשה טיפוסי בני אדם. הטיפוס האחד הוא איש העולם הזה, אדם הבא לעיר הגדולה ובידו ממון רב, הוא סוחר בו וצובר ממון רב, אך אינו משכיל לחסוך ולהשקיע בתבונה את כספו ובסופו של דבר איש העולם הזה רק נהנה מן השהייה בעיר הגדולה מבזבוז כל כספו. כך שכאשר מגיע זמנו לשוב לביתו הוא נותר חסר כל כיון שלא ידע לנהוג נכון בחייו הגשמיים...

לעומתו הטיפוס השני הינו רק איש עולם הבא ! כל חייו הוא רודף אחרי ההצלחה בעתיד, חסך מזון מפיו, נזהר שלא להנות ולבזבז אפילו מעט מממונו. הוא מקמץ סובל ומתענה וחולם ומקווה להנות בעתיד ולאחר שיחסוך הרבה יחיה חיים נעימים וטובים. אך הנה חייו עברו והוא אינו מספיק להנות בעולם הזה כלל והוא כולו צער ועצב על שהפסיד להנות בחייו... לעומת שני טיפוסים אלו, במשל, מגיע טיפוס שלישי שהרב מוהליבר מכנה אותו: "איש הביניים". איש זה, שמח בלבבו ומאושר בחייו. ביחד עם העסק במסחר ומאמציו לצבור ממון לעתיד חייו ומשפחתו ראשית לכל הוא דואג להקים לו מקום לגור כראוי ומחסן מתאים לאצור בו את מרכולתו וממונו.מאידך איש הביניים נטוע כראוי בתנאים חומריים ראויים ומספיקים בהווה ומאידך מגמת חייו להתרווח בעתיד באופן מחושב ללא שקיעה בנהנתנות מוגזמת.

[79] פורסם ב'הלבנון' בשנת התרל"ד (1874) בארבעה חלקים בתאריכים: כד שבט, א' אדר, ח' אדר, וטו באדר.

הרב מוהליבר מסביר את המשל הארוך בו הוא פתח: האדם היהודי מתהלך בעולם וחותר לאושר בחייו צריך לדאוג לתיקון מצבו החומרי בהווה ב'עולם הזה' בכדי לקיים את העיקר שהוא הקיום הרוחני הנצחי ב'עולם הבא'. הדרך הנכונה המביאה אל האושר חייבת להיות מורכבת משני העולמות ביחד כאחד. עליו לפעול ולעסוק בענייני העולם הזה על כל מורכבותם החומרית ביחד עם זכרון חיי הרוח היהודיים וקיום תורה ומצוות ששכרם יבוא ל'עולם הבא' ולקמן נרחיב עוד.

הרקע לצורך לכתיבת והדגשת יסוד זה הוא ההשקפה הרווחת עדיין בקרב חלק ניכר באוכלוסיה היהודית החרדית בגולה וברוסיה לפיה האדם תלוי רק בחסדי האל, הוא סבור שבעיקר עליו להאמין להתפלל ולהשתדל בקיום מינימלי בהבאת פרנסה לביתו.הרב מוהליבר מציג את הרעות החולות הנובעות מהשקפה זו אשר מנציחה את העניות ואת חילול ה' הבלתי פוסק של היהודים בעיני הגויים למרבה צערו וכאבו. אם כן, כיצד יהיה האדם מאושר, לדבריו? התשובה היא כי בעיני הרב מוהליבר החיים הגשמיים הם חשובים, אין לזלזל או להקטין בערכם, יש להשקיע בהם היטב וכך הוא כותב[80]: " ראשית פעולת האדם היא לכונן את אושרו בימי חייו בפה על עמודים בל יסעו ואז זה וזה יתקיימו בידו כי אם לא יכונן אשוריו במקום עמדתו וכל מעיניו ישים לבנות לו היכלי שן ברוח יפול בפח אשר מתחתיו ויאבד חלקו בזה ובבא כמאמרם באבות: 'כל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עוון.." כלומר יש לדאוג לעניינים הגשמיים באופן שלם ונוח מסודר ומתוקן ועל גבם ניתן להתפתח רוחנית באופן מיטבי ויציב .לאלו אשר יתעקשו ויאמרו שרק על ידי לימוד התורה ודבקות רוחנית מגיעים לחיים מאושרים, הכין הרב מוהליבר את התייחסותו[81]: " הן אמת הוא כי רק על ידה נשיג את ה**אושר הנצחי** אבל כבר כתבנו כי בלעדי **האושר הזמני** גם אושר הנצחי ירחק מאתנו " כלומר לרב מוהליבר חיי העולם הזה הם - "אושר זמני" וחיי העולם הבא הם - "אושר נצחי" והאושר הזמני מאפשר את האושר הנצחי. הוא מוכיח ומעגן את השקפתו זו ונציין שתיים מהוכחותיו. האחת: מהמתואר[82] אצל יעקב אבינו שבזמן בריחתו אל חרן הוא אינו מבקש מהאל חיי רוח ונצח אלא חיי חומר וקיום פיזיים טובים כאשר המשך מגמתו בחייו, היא שיביאוהו אל "בית אלוקים" כלומר מתוך קיומו החומרי הוא יפעל ברוחניות. השניה: חכמי התלמוד מתארים[83] שבני אדם רבים עשו כדרכו של רבי שמעון בר יוחאי ולא עבדו עבודות חקלאיות לשם כלכלה ופרנסה אלא למדו תורה והסתפקו במועט אך לא הצליחו וחיו חיי עניות ודחקות. לעומת זאת מעטים עשו כרבי ישמעאל שהדריך לקבוע זמן בו מקדישים חלק מהזמן להתפרנס והצליחו וחיו בכבוד. לסיכום, אין להתעלם מהצרכים הארציים אלא יש לטפל גם בהם. בנקודה זו מבחין יואל ירדן[84] בשתי משמעויות שונות בדברי הרב מוהליבר. האחת-משמעות אמונית: יש להתאמץ היטב ולפעול בכלים המקובלים להתפרנס כראוי ולא נכון רק להאמין ולבטוח בה' שיעשה לו נס. והשנית - המשמעות הקאריריסטית: היינו אין נכון לבחור במקצוע הרבנות או המלמדות כפתרון מהיר לקשיי פרנסה ולכלכלת הבית "בהסתפח לאחת הכהונות בתוך עם ה' לרב או מורה וכדומה[85]..." אלא לעסוק בתיקונו של עולם על פי כוחו ומקצועו המתאים ו"עוונו גדול מנשוא" של מי שמשתמש בכתר התורה על מנת להתפרנס. כהמשך לכך, הוא מדבר על נחיצותן של עבודות הכפיים ועבודות האדמה. הרב תמה על כך שבדורות האחרונים עזבנו את רעיית הצאן ואת מלאכות

---

[80] שם.
[81] שם.
[82] בפתיחת נדרו מבקש יעקב שיהיה לו שמירה פיזית, לחם ובגדים. בראשית כח, כ.
[83] מסכת ברכות דף לה עמוד א.
[84] ירדן, יואל. 'הגותו החינוכית של הרב שמואל מוהליבר תרלג-תרלד' עמ' 36.
[85] אושר האדם, שם.

היד השונות. מדוע מתביישים היהודים ללמד את בניהם אומנות, הוא שואל. יתרה מזאת אותם אלו המתקשים ללמוד ב׳חדר׳ תורה, אותם יש ללמד מלאכה ולא לכפות עליהם בכוח להיות למדנים בישיבה. בכלל הרב מוהליבר תופס את היהודי ה׳צדיק׳ היינו דגם האדם היהודי האידיאלי והמוסרי, כאיש הנהנה מיגיע כפיו ביושר וללא גזל ומרמה בין אדם לרעהו. הוא דורש מהיהודים שינהגו כחוק ולא ישתמטו מחובותיהם האזרחיות של המדינה שהם חוסים בצילה וכן יכירו את שפת המדינה בשביל לדעת איך להתנהל בה. בהקשר לעבודת האדמה, בהמשך חייו נראה שהרב מוהליבר העביר את עיקר התייחסותו מיהודי העיירה הגלותית אל החלוצים במושבות כקבוצה היהודית, המשמעותית והרלוונטית ביותר. זאת, מתוך מבט שעתיד היהודים ותחייתו של עם ישראל הוא בארץ ישראל. ולכן הוא הפנה מכוחותיו, כתב וגייס משאבים ככל שיכל לאותם אלו החלוצים הבודדים שעזבו ועלו לארץ ובנו את התשתית לחזרת עם ישראל, גם אם טיפין טיפין, אל ארצם המקורית. חסידי העיירה בגלות, עסוקים בשרידות כלכלית ודתית אך מתפוררת. לעומתם סבור הרב מוהליבר שאנשי המושבות העובדים את עבודת האדמה במחרשה וסוס, המשכימים, זורעים וקוצרים באדמות המושבות מתחילים מהלך חדש בתולדות ישראל ולדידו אם יתעצם ויתרחב מהלך זה, הוא יציל את מצבם הקשה של היהודים בגולה. בכתביו של הרב מוהליבר מופיעה עבודת האדמה והחקלאות כמלאכה חיונית, יקרה ואהובה כמעט מכובדת ממש בחשיבותה וערכה בכלל אך בעיקר בהקשר לעובדי ופועלי האדמה בארץ ישראל. חוקר הגות הציונות הדתית, הפרופ׳ דב שוורץ מתאר[86] שני סוגי דגמים של בני הציונות הדתית ההיסטורית. לעומת הרב יצחק יעקב ריינס[87] שהוא כהגדרתו של שוורץ רטוריקן, ופוליטיקאי שהציב לו כמטרה התחדשות רעיונית ותרבותית שישוב הארץ ועבודת האדמה היא רק מטרה אחת מהן (והמשכה לדבריו, היא המפד״ל) הרב מוהליבר פעל להגשמת מטרה אחת ממוקדת ומוגדרת: ישוב ארץ ישראל. הוא אמנם תלה תקוות נוספות במהלכיו כמו קרוב לבבות, התעלות והתחזקות רוחנית ודתית אך המטרה המוצהרת היא ישוב הארץ והוא לעומת הרב ריינס, כהגדרת שוורץ: גואל אדמות ופועל ׳מזרחי׳, (שהמשכו לדבריו, הוא ׳גוש אמונים׳) .

בנושא לימוד מקצוע או מלאכה, ישנה נקודה משיקה ומשלימה בשתי מקומות. במאמרו ״היראה וההשכלה״[88] (לעיל פרק א) כתב הרב מוהליבר כי יש **לאחד את שתי בנות האלוקים** יחדיו את ה**יראה** ואת ה**השכלה** כלומר אין לימוד תורה ויראת השמים אמורים לסתור את לימוד החכמות והמדעים אלא הן משתלבות וטבעיות בעולמו של היהודי ושתיהן נתנו מתנה מאת האל, כלשונו: ״שתי בנות האלוקים התורה והחכמה[89]״. במאמרו ׳אושר האדם׳ הרב מוהליבר משלים רעיון זה מכיוון אחר לא מפתיע – החשש של ירידה רוחנית דתית בעקבות השכלה. הוא מודה שאמנם קיימת בעיה שכתוצאה מתנועת ההשכלה בפועל התרחקו יהודים מדרך התורה אך הפתרון לדידו יתכן בדרך פשוטה יותר, טבעית ואמיתית – בחירה בעבודה במלאכת כפיים ועבודות חקלאות. כך הם מתחמקים מללמוד במקומות ההשכלה הגבוהה של הגויים, ובכך הם גם מתפרנסים בכבוד והולכים בדרך ארץ וגם נמנעים מהתרועעות ולהיות מושפעים מהגויים ומרוחות כפירה או עזיבת הדת

[86] שוורץ, דב. הרב שמואל מוהליבר והרב יצחק יעקב ריינס שני טיפוסים של ציונות דתית, דב שוורץ, בתוך: ציונות דתית הסטוריה, רעיון וחברה כרך ה עמ׳ 12.

[87] הרב יצחק יעקב ריינס (ט׳ חשוון ת״ר 1839 – י׳ אלול התרע״ה 1915) מגדולי התורה בליטה, מייסד תנועת המזרחי וראש ישיבת תורה ודעת, דרכו בכתיבת ספריו ובצורה בה לימד בישיבתו היתה בלימוד התורה ומפרשיה יחד עם רעיונות מדעיים ולוגיים. לאחר שבדק לעומק את התנועה הציונית הצטרף אליה ותמך בה אך בעת ׳שאלת הקולטורה׳ הקים את ׳המזרחי׳ בתוך התנועה הציונית וקיבל התחייבות מאחד העם לחינוך דתי נפרד .

[88] היראה וההשכלה, פורסם ב׳לבנון׳ בתאריכים ד׳ ו-יא׳ כסליו התרל״ג (1872).

[89] שם.

מסביב. הרב מסכם במבט סינתטי את השקפתו על המציאות הקיומית והרוחנית של היהודי: "כי הדברים המביאים להשגת האושר הזמני הם **קודמים בזמן אבל פחותים במעלה** כי הם רק כמטרה להתכלית הנכבד אשר אין למעלה ממנו"[90]. משמעות הדברים היא כי יש לנהוג בהווה בדרך ארץ ולתקן את העניינים הארציים החומריים אך יש לעשות זאת מתוך מבט אל העיקר בעתיד דהיינו תכלית חיי הרוח המוסריים וצווי האל בעולם הזה המביאים לעולם הרוחני המושלם בעולם הנשמות ה'עולם הבא'.

נקודה יסודית ממנה תנבע בהמשך, דרכו ושיטתו המעשית מצויה לקראת חתימת מאמרו[91]: " הן מצב עמינו פרוע מאוד ועל אורחות חיינו מוטלים אבני נגף מהמחסור והעוני כבוד תורתינו הקדושה הולכת הלוך וחסור ר"ל ומדוע יחשו גדולי עמינו?...אבל מחשים יען כי מחכים לתשועת ה' ותקוותם היא מעוזם אז שאלתי לנפשי לאמר **הן אם יערב האדם ללחם הישקוט רעבונו - בתקווה**?? **ואם יצמא למים היכבה צמאונו - בתוחלת**..?" כלומר האם יתכן שכאשר ישנו דבר הדורש תיקון, פתרונו יהיה במילוי הלב בתקווה ובתפילה לאל בלבד? הרי כשיש דבר לקוי, התיקון אחריות האדם לתקנו מוטל על אחריות האדם ולא לייחל לפתרון שמימי ניסי. כמנהיג, הוא מחדד שתיקון העניינים הארצי, מוטל במיוחד על גדולי הדור שיתקנו את מצב עמם[92]. נאמן לעקרונו זה, פנה הרב מוהליבר בשנת 1874 עם רבנים נוספים והוא בראשם אל הגביר יוסף גינצבורג ונסה לפעול פעולה דרמטית בתיקון הצעת רפורמה משמעותית לתיקון המצב החינוכי-יהודי. עיקרי הצעתו היתה להוסיף לתכנית הלימודים היהודית המסורתית את לימוד שפת המדינה וכן לימוד השכלה כללית ממקצועות החול או מלאכה – מקצוע לעבוד בו באזרחות[93]. זהו עקרון חינוכי ומנהיגותי עתיק "ממני תראו וכן תעשו"[94]. הרב מוהליבר מהווה דוגמה חינוכית של אחריות עמוקה, הוא אינו משאיר את השטח לאחרים כלומר למשכילים הרדיקלים או לעסקנים חילוניים וכדומה שהיו בזמנו אלא הוא כרב וכחלק מהנהגה רבנית בכלל המכונים "תופסי התורה"[95] שהם רועי ומנהיגי הדור ניגש למישור המעשי לקחת אחריות לתקן ולהתאמץ לממש את האידיאליזם שבתורה גם במחיר של ביטול תורה ו"עת לעשות לה' הפרו תורתיך"[96]. כך נהג הרב מוהליבר בתחנות חייו הרבניות והפוליטיות ובתנועת חיבת ציון מאז פטירתו של הרב קלישר בתיקון מצב החינוך בגולה ובישוב בארץ, בתיקון מצב הקהילות ברוסיה, בהקמה ובחיזוק סניפי אגודות תנועת חובבי ציון על מורכבויותיה, ברכישת אדמות בארץ ישראל ובהקמת עקרון-מזכרת בתיה וחיזוקה, ביוזמות עם תיאודור הרצל ובעוד דברים רבים. נושא ישוב הארץ והשקפותיו הלאומיות של הרב מוהליבר לא ידון כאן אולם בהקשר לכך, ציינו בפרק ב את דברי פרופ' שלמון[97] שכתב שבין השנים 1875-1874 הרב מוהליבר ככל הנראה עובר תקופה של התכנסות פנימית קצרה בה פחות נשמע קולו בפרסום ובכתיבה בעיתונים. שלמון מציין שם שנכדו של הרב שמואל מוהליבר, ד"ר יוסף מוהליבר שסידר את כתביו בשנים אלו בדיוק, סבור שבתקופה זו הרב מוהליבר העמיק וביסס את השקפתו על הגאולה ובמרכזה הוא הציב את היסודות שהובילו להתעצמות השפעתו והנהגתו לא הרחק בזמן.

---

[90] שם, סיום פסקה ב.
[91] שם, תחילת פסקה ד.
[92] לקמן יורחב.
[93] אמנם מכיון שרבו מתנגדים ומוציאי לשון הרע ודיבה לא יצא לפועל ולביצוע הרפורמה לתיקון מצב החינוך היהודי.
[94] אצל גדעון, שופטים ז, יז.
[95] על פי הפסוק "וְתֹפְשֵׁי הַתּוֹרָה לֹא יְדָעוּנִי וְהָרֹעִים פָּשְׁעוּ בִי" (ירמיה ב, ח) שביאורו, על המנהיגים בישראל האחריות לדעת מהו העיקר ומהו הטפל ולגלות את האחריות בדיבורם ובעיקר במעשיהם. מלבי"ם והמצודות שם.
[96] תהילים קיט, קכו.
[97] שלמון יוסף, 'הרב שמואל מוהליבר-רבם של חובבי ציון', בתוך **מאה שנות ציונות דתית** כרך א עמודים 379-349.

כתביו שכתב באותה עת יובילו לאידיאל הגדול ולרעיון הכללי המקיף במעגלים רחבים יותר והשפעה ארוכת טווח רעיון חיבת ציון וישוב ארץ ישראל. ובין השאר הוא כותב: " הגאולה או לפחות התחלת הגאולה תהיה בדרך טבעי"[98] והיא: "תהיה במדרגה נמוכה ובדרך טבעי"[99] כלומר הגאולה לא חייבת להיות כנס משמים וללא שום מאמץ אנושי אלא תתחיל בצעדים קטנים, לא מיוחדים ומפליאים במיוחד. ראוי להדגיש כי זהו עקרון חשוב הממשיך ומרחיב את דרכו של מבשר הציונות הרב קלישר, אשר הרב מוהליבר פיתח אותו לאט לאט, "עוד דונם ועוד עז". הוא לא בז להתקדמות קטנה תוך שהוא משתדל לקדם את ישוב הארץ והצלת יהדות רוסיה, במאמצים כבירים.

נדמה כי נכון להוסיף ערך נוסף מרכזי במשנתו המוכר כיום בציבוריות הישראלית, הוא כותב[100]: " הן ידענו **כי כל הפרעות בעמינו וחסרון תיקוניהם בכל עת הוא רק מחסרות מתנדבים מגדולי עמינו לפעול בצרכי הכלל** זה מטרדתו וזה מחסרון הכרתו וזה מיראתו מדיבת עם לפעול בעד עם כזה אשר מורשה להם להיות טרחנין וחשדנין..."

ניתן לראות כאן באופן בולט ומודגש את ערך ההתנדבות אשר לדעת הרב מוהליבר גדולי התורה והדור נדרשים אליו ואף אחראים למצב הפרוץ והקשה. מכיון שהם אינם מוכנים לתת מעצמם עקב סיבות שונות ומשונות וגם אם יש בהם צדק ואמת. לדעת הרב מוהליבר גדולי העם צריכים לפעול בצרכי הכלל בהתנדבות גדולה. עליהם להקריב את עצמם למען העם ללא חולשה וגם אם העם מטריח או חשדן לעיתים וכן אף אולי לא יעריך ויכיר טובה, למרות זאת, מנהיגי העם צריכים להיות - מתנדבי העם!

[98] דיעותיו והשקפותיו של הרב שמואל מוהליבר, פרק הגאולה, עמוד מב.
[99] שם.
[100] מאמר אושר האדם, פסקה ד.

2. יחסו למצב החינוך בגולה ובארץ ישראל.

חלק ממרקם החיים היהודיים במזרח אירופה ובריכוזי יהודים אחרים בעולם היה לימוד הילדים ב"חדר". החדר היה המוסד החינוכי המוכר והמקובל בחיי החינוך היהודים בעיקר בהוראת ולימוד התורה לילדים הצעירים. במקום סמוך לבניין בית הכנסת, היו חדרים שונים ובהם מיד לאחר התפילה בבית הכנסת שיועד לצורך תפילה, עברו אל החדרים הסמוכים ובו למדו תורה. הכינוי 'חדר' אם כן בא לציין הבדל בין מעלת וקדושת בית הכנסת שהוא מוקדש לשם התפילה לבין חדר רגיל אליו נכנסו ללמוד בו תורה. בכל מקום למדו בצורה המסורתית ועל פי המקובל וההתאמה לגילים, לזמן ולסגנון יהודי אותה הקהילה[101]. לעומת המקובל ביחס היהודים החרדים ובטח ה'חסידים' שקידשו את ערך הלימוד בחדר ואת חשיבות המלמד כדמות חיונית המעבירה את שלשלת התורה שבכתב ל'תינוקות של בית רבן' ותורה שבעל פה לנערים, המשכילים לא יקרו את צורת הלימוד ותכניו, ערערו על שיטת הלימוד ויסודותיו ואף ביזוהו [102]. ככלל ניתן לזהות שני תנועות דומיננטיות שהתוו שינויים מהותיים בתולדות עם ישראל במאה ה-18, שני התנועות הן ה'חסידות' ו'ההשכלה'. אולם במהלך המאה ה-19 בעקבות שינויים חברתיים, כלכליים ופוליטיים ומודרניזציה מואצת באירופה כולל האימפריה הרוסית, הגיעו רפורמות חברתיות וכלכליות גם אל מוסד החינוך היהודי. דוגמה בולטת למצב זה הוא 'החדר המתוקן'. מוביל שינוי זה הוא הברון גינצבורג שהיה מעמודי התווך של 'חברת מרבי השכלה'[103], הוא פעל לשכנע את השלטון ברוסיה להעניק רשיונות לפתיחת 'חדרים מתוקנים' ובהם תכני חינוך ולמידה יהיו באוריינטציה של 'חברת מרבי השכלה' היינו דגש על הפצת השכלה, ידע כללי ומדעים. בשטחי בתחום המושב ברוסיה החלו לפעול חדרים אלו רק בשנת 1899, כולל לימוד השפה העברית, הפחתת השימוש בשפת האידיש ותהליך מדורג של לימודי מקצועות חול. ראוי לציין כי לעומת היהודים המסורתיים שמרניים שהתנגדו לחדר המתוקן בטענה שהם יגרמו לחילון ומודרניזציה לא רצויה, המצדדים בעד החדר המתוקן טענו כי הם לא באו לבטל את התורה ואת המסורת אלא להתאים את דרכי הלימוד בכלל באופן חיצוני (כלי הלמידה, עזרים וכדו') ובאופן פנימי (סוגי תכנים וטקסטים חדשים ומותאמים) למשוך את הלב לעניין את התלמידים לשפר ולשכלל את הלימוד ו"להחזיר עטרה ליושנה" [104].יחד עם ה'חדרים המתוקנים', פעלו ברוסיה עוד בתי ספר וארגונים חינוכיים כמו רשת בתי הספר של הברון הירש (נוסדה ב1891, בבוקובינה), אור"ט (נוסד ברוסיה ב1897) וכן בתי ספר ממלכתיים רוסיים שונים ליהודים (כבר משנת 1873) בחלקם של בתי ספר אלו הורחק כל סממן יהודי מהתלמידים היהודים ולא היו שם לימודי יהדות ותורה מכל סוג. נציין כי 'החדר המתוקן' היה בעצם הרעיון המקורי שממנו נוצר בהמשך 'בית הספר העברי' ורבים כאלו הוקמו וצצו ברוסיה ופולין בסיום המאה ה19 וכמובן במהלך המאה ה-20.

במהלך המאה ה-19 באיזור בו פעל הרב מוהליבר תהליך "ההשכלה" ומצב החינוך עוברים שינויים ותהפוכות. בשנות ה-40 של לא השתכנע הציבור היהודי ברובו הגדול ולא סטה מהקו השמרני. בשנות ה-50, בעקבות המדיניות הליברלית של אלכסנדר השני, חלקים גדולים יותר בציבור היהודי

---

[101] כידוע בעבר יסד יהושע בן גמלא בתי ספר במתכונת הקדומה, אך בתקופת הגלות נדלדל אף צורתו של בית ספר זה וכל אחד היה מלמד את בנו בביתו או מלמד לכמה ילדים ב"חדר", ראה מאמרו של שמעון תודר, 'החדר כמוסד חינוכי', מחניים, גליון קח.

[102] מימון, שלמה. 'חיי שלמה מימון' עמ' 117-119 בתוך : פיינר, מהפכת הנאורות-תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18 עמוד 43 .

[103] לעיל פרק ב ובהערה שם.

[104] גולדשטיין, יוסי. 'החדר המתוקן ברוסיה כבסיס למערכת החינוך הציונית', כתבתי בלשוני את הציטוט שכתב ביאליק לגרשון סטבסקי ויעקב וינברג על ה'חדרים המתוקנים' ברוסיה .

הפכו מוכנים ופתוחים לקלוט רעיונות 'חיצוניים' רוסיים. ביחד עם הקו משכילי רדיקלי כדוגמת יהודה לייב גורדון (באותה העת) וכן עיתונות משפיעה כדוגמת 'המליץ' שפתחו חזית נגד היהדות השמרנית החל שינוי ועלייה בכמות התלמידים היהודים שלמדו בבתי ספר גויים או משכילים. אמנם מנגד קם מחנה משכילי 'מתון' דמויות כמו רש"י פין שניסו לקדם רפורמה מאוזנת ומתונה בחיי היהודים וחינוכם למנוע סחף וטמיעה גויית שאליה הגיעה בעצם תנועת ההשכלה ומצאה עצמה במעין משבר. בשנת 1870 החלו להשמע קולות משכילים (יל"ג-שחזר בו, מל"ל ואף סמולנסקין) המתנערים מטמיעה ונטישת היהדות לטובת השתלבות בגויים, אלא להיפך להתהוות הלאום היהודי. עם הזעזוע שעבר על יהודי רוסיה בפרעות בנגב בשנת 1881, חלה אכזבה גדולה משאיפות ההשכלה והתנועה איבדה את טעם קיומה בהקשרה האידאולוגי. בנקודת זמן זו, ביהדות רוסיה המבודדת יחסית ישנם מעט מוסדות חינוך חילונים לא 'אנטי דתיים'. לעומתם היהדות החרדית נוכחת ורוב התלמידים נמנים עדיין עם החדרים המסורתיים אלו שאינם מתוקנים[105]. מכל מקום, אלו שנים שבהן יש האצה מסוימת במודרניזציה בהשפעת ה'השכלה' בהקשר של ידע, למידה ורכישת השכלה טובה ולא כאידיאולוגיה של פתיחות להשכלה הגויית, מלחמה בדת או על דמות היהודי האידיאלי. רק בתחילת המאה ה-20 התקיים מעבר של שינויים ותהליכים דרמטיים שהשפיעו גם על צורתם ותוכנם של מוסדות החינוך היהודיים[106]. 'תכניות הלימודים' כפי שאנו קוראים לזה היום היה אם כן בהתאם לאמור לעיל, ובריכוז היהודי הגדול שהיה במזרח אירופה, הוא עדיין שמרני-מסורתי, ובעצם מתמקד בלימוד תכנים דתיים לתלמידים וללא שום לימודי מדעים או כל תכני חול. תפילה, רכישת הקריאה באופן המסורתי בו המורה מצביע על אות ומילה ודורש מהתלמיד לחזור עד לזכירה ורכישה של האותיות והתיבות עם ניקודן, קריאה ושינון מתוך כתבי הקודש בעל פה, לימוד חומש עם פירוש רש"י, ולתלמידים בוגרים יותר, משנה ובהמשך אף 'גמרא' תלמוד בבלי. ללא שפות, מתמטיקה, וכל לימוד מדע. הדגש הוא שמירת דרך האבות, הקניית אמונה באל ויראת שמים.

נציין כי ישנם תיאורים לא מחמיאים במיוחד למצב ה'חדרים' בגולה באיזור עליו אנו מדברים, בספרו 'עלי חלדי' מתאר הרב נסנבוים ומביא תיאורים ותיעודים ממצבם של חדרים ומלמדים במזרח אירופה כעניים, קשיי יום וברוב המקומות עם דרכי חינוך לא מאוזנות מצד המלמדים לתלמידים[107]. את עמדותיו של הרב מוהליבר כבר כתבנו הן בנושא לימוד מקצועות החול ודעתו החיובית עליהן, על לימוד שפות כמו שפת המדינה מלבד העברית, והובא בפרק זה שהנער שאינו מוכשר ללמוד ולשנן, צריך ללכת וללמוד אמנות ולצאת למעגל העבודה כלשוננו היום מתוך מבט שגם בעולם החול שהוא האושר הזמני יש לבנותו מתוקן ומותאם מטופח ומושקע למטרת האושר הנצחי עולם הרוח. לעיל פרק ב הובא שהרב מוהליבר קובל בדרשותיו אל מול נכבדי וראשי הקהילה בביאליסטוק על כך שלבניהם הם מעניקים לצד לימוד תורה חינוך כללי וידיעת שפות אך לא מסייעים לבני העניים היהודים שירכשו הם שפה לפתוח להם שער להסתדר כאזרחים ולרכוש אמנות בכדי לעבוד ולפרנס בכבוד.

---

[105] Steven G. Rappaport, **Jewish Education and Jewish Culture in the Russian Empire, 1880-1914**, Standford University Press, 2010. עמ' 52. 14,150 בבתי"ס יהודיים, 7,158 בכלליים.

[106] ראה פירוט התפלגות התלמידים בבתי הספר בפולין ערב מלחה"ע הראשונה, שמואל רוזנהק. בתוך 'בית חינוך לאידיאלים-חינוך יהודי במזרח אירופה', אסף טל, מירב ז'נו, אתר יד ושם.

[107] נסנבוים, יצחק. עלי חלדי עמודים 13-12. ראה שם תיאורים שאינם "מחמיאים" במיוחד.

בארץ ישראל באותו הזמן המצב נראה דומה כפי שבמשך מאות שנים החינוך היהודי היה מסורתי דתי כך גם היה בארץ ישראל והוא ניתן על ידי מורה פרטי או מלמד בחדר או בתלמוד תורה. בשנת 1840 הוקם התלמוד תורה הראשון של העדה הספרדית בירושלים שהיתה אז הגדולה בארץ ולאחר כשנה נפתח גם תלמוד תורה על ידי הציבור האשכנזי. שלמה הרמתי בחיבורו 'המורים החלוצים' כותב שמסתבר שרמת הלימודים בתלמודי תורה אלו לא היתה גבוה ביותר אם כי היה עליהן פיקוח ציבורי בעיקר נציגי העדה וועד הקהילה. בצורה זו היה החינוך בירושלים עד למלחמת העולם הראשונה ולדוגמה, בשנת 1886 למדו כ81% מן התלמידים בתלמודי תורה ובחדרים ורק 19% למדו בבתי ספר עבריים . גם במושבות שקמו באותה תקופה והתפתחו אנו מוצאים שמצב החדר היה טוב יותר ממצב בית הספר באותה המושבה[108] . הרמתי מבחין ב- 4 שלבים שונים בהיווצרות בתי הספר : שלב א-'יזמות ראשונה' : בשנת 1854 הקמת בי"ס 'משען מלאכה' - מוסד חינוכי קטן ע"י אלברט כהן בסיוע מונטיפיורי. שלב ב' - 'תורה עם דרך ארץ' : הקמת בית ספר 'למל' ב-1856 ע"י לודוויג פרנקל ובסיועה של עליזה הרץ ובנוסף בתי הספר 'אוולינה דה רוטשילד' ו- 'דורש ציון' שדמו 'לחדר המתוקן' מבחינת תכניו וצורתו, עליו התייחסתי לעיל. כמובן לכל נסיון חידוש שכזה מיד נערך מאבק חריף מצד הישוב הישן בירושלים באופן של קנאות ובדרך של החרמה נגד כל מוסד חדשני[109]. שלב ג'-'יזמות מקומית' : בו יהודים אמידים ניסו בשנת 1868 להקים מוסדות שלומדים בהם מקצועות קודש ושפה ומסחר אך הם החזיקו זמן מועט. שלב ד'-'בית ספר' : בו הוקם בית הספר היסודי 'תורה ומלאכה' בשנת 1882 על ידי ניסים בכר וחברת כי"ח שם לימד אליעזר בן יהודה עצמו.

במושבות כמו ראשון לציון ועוד מתואר ואף מתועד מתקופה זו על קיומם של חדרים לצד בתי ספר עבריים וכנזכר, ברוב המושבות כולל מעט מושבות שבהם חלוצים שאינם שומרי מצוות ממש, התקיימו לימודי קודש על ידי מלמדים יראי שמיים ואף בצורה סבירה בהתחשב במצב העניות והדחקות והקושי להתקיים במקומות שוממים ללא תקצוב ממשלתי או מרכזי יציב או פילנטרופ קבוע. כך תיאר והעיד עדות בגוף ראשון הרב יצחק נסנבוים כשסייר בארץ ישראל מעט יותר מאוחר מתקופה זו, בשנת התרס"ה. הוא מציין[110] כי במושבות רבות שסייר בהן מצב החינוך הוא סביר, כמעט בכל מושבה היה מלמד ולפניו ישבו תלמידים כאשר הלימוד סדריו וצורתו התקיימו כמקובל ובאופן קרוב להיות משביע רצון, במקומות רבים אף עדיין למדו המלמדים בשפת האידיש ודעתו של הרב נסנבוים לא נחה בכך, הוא ציפה שוועד הקהילה ישיגו תקציב למלמדים רק בשפה העברית.

על התפר בין החינוך בגולה לבין החינוך בארץ ישראל יש מקרה הפותח צוהר ומגלה את הלך רוחו של הרב מוהליבר ובאופן בולט. פרופ' שלמון מביא במאמרו שכאשר סיפר לרב מוהליבר ידידו הרב א"ד דרשוביץ, שהרב עזריאל הילדסהיימר רוצה לדאוג לתורה ויראת שמים בפתח תקווה היינו להביא מלמדי תורה ורבנים מביאליסטוק לפתח תקווה, הוא השיב לו שימסור לרב הילדסהיימר שאין צורך במורים ומלמדים בפתח תקווה שהרי יש כאלו מספיק "אין לנו לדאוג רק בעד ישוב הארץ היינו שלא יחסרו להם אלא הבהמות והכלים לעבודת האדמה ובתים לשבת בהם "[111].כפי

---

[108] הרמתי, שלמה. 'המורים החלוצים' עמודים 11-10.

[109] באופן אירוני כתב סופר 'המגיד' לאחר סגירת המוסד שמונטיפיורי הקים : "אילו קמו מקברם משה רבינו, שמואל, ישעיהו ושאר הנביאים והיו מציעים לרבני ארץ ישראל להקים בארץ ישראל בית ספר לתורה ללשון ולחכמות חיצוניות - היו הרבנים מחרימים אותם..." – את משה, שמואל וכל הנביאים. המורים החלוצים, עמוד 16.

[110] "בראשון (בראשון לציון) נמצא אז גם תלמוד תורה...מצאתי ילדים יושבים על יד שולחנות ומלמדים בעלי זקנים ופיאות מלמדים אותם חומש ורש"י והלימוד היה באידיש ". עלי חלדי, עמוד 214.

[111] מימון, יהודה ליב. הרב י"ל פישמן ספר שמואל עמוד יט . בתוך :'הרב שמואל מוהליבר רבם של חובבי ציון' י' שלמון הנ"ל.

שהבאנו לעיל מרכז הכובד ניתן לישוב הארץ ולבוניה החלוצים במקרה זה גם חלוצים יראי שמים. יש שני צדדים בהתייחסותו, האחד – פשוט, בוודאי שהתורה היא חיינו, אלא שפשוט יש מספיק מלמדים ועל כן אין צורך להביא מלמדים וניתן להתפנות להשקעה בדברים שחסרים. השני – כאומר לימוד תורה כרגע אינו נושא בוער כמו שבניין בתים וישובים בארץ כמה שיותר מהר וכמה שיותר טוב. וכלשון חכמי התלמוד על הפסוק "עת לעשות לה' הפרו תורתיך"[112] – "פעמים שביטולה של תורה זהו יסודה[113] וכעת יש לעלות לארץ ולדאוג ליסודה לעבוד את אדמתה ולבנות בה בתים רבים, "הפרו תורתיך" אפילו במחיר של ביטול או מיעוט לימוד תורה. כפי הנראה, הרב מוהליבר בעצמו התפשר על הרמה התורנית של בתי הספר ביפו והמושבות, איכות מלמדי התורה וההקפדה על קיום המצוות בישוב העברי. אך לעומת גישתו של הרב הילדסהיימר שהדגיש את איכות ורמת הלמידה המוקפדת בש"ס פוסקים יחד עם השכלה בשפות ומדעים, הרב מוהליבר לא מחשיב צד זה כחשוב ביותר אלא מדגיש את תקומת ישוב הארץ יחד עם שמירה על המשך לימוד תורה מסורתי וקבוע גם אם לא כאיכות ורמת תכניות הלימודים שאותם שהנהיג הרב הילדסהיימר בבתי הספר היהודים שהקים בברלין למשל.

לא מצויים בידי מסמכים ותכניות לימודיות מפורטות שכתב הרב מוהליבר, אמנם ישנם בהגותו עקרונות ברורים שברובם כבר נגענו, לימוד התלמוד באופן ישר וללא פלפולים לשם הנאה, 'אסטתיקה' או התנצחות למדנית שאינה נוגעת לחיים. חשיבות החזרה לקריאה וללימוד התנ"ך כולו מתוך חיבור עמוק אל מוסר הנביאים. לימוד התורה וההלכה יחד עם ידע והשכלה כללית, לימוד השפה הנהוגה במדינה. בלב החינוך - אין לכפות נער שמתאים לעבודת כפיים או אומנות להיות למדן ותלמיד חכם אלא ללמדו אמנות ולתת לו לצאת לחיים שיש בהם אושר זמני כלשונו מתוך תקווה שמגמת החניך תהיה מכוונת לאושר הנצחי.

[112] תהילים קיט, קכו.
[113] מנחות צט, א . אמנם, ראה ברכות סג, א שם הדרשה הפוכה ומדגישה את האיסור לבטל תורה מכיון שהרבה אחרים מבטלים אותה .

3. דרכו בפרשיות חינוכיות ביפו ובמושבות

בספר 'ובשנה השביעית'[114] בו דן המחבר בסוגית השמיטה על מכלול היבטיה הוא מתאר בין השאר את מעורבותו המשמעותית של הרב מוהליבר ב'היתר המכירה' הנ"ל (פרקים א,ב) וכן פרשיות חינוכיות שונות ביפו והמושבות בין השנים 1870-1898.

הוא מקדים כי כבר מעת הקמתה של תנועת חובבי ציון כמו גם בעת הקמת המושבות החדשות לאחר מחציתה של המאה ה-19 שררו אי הסכמות וקשיים לאחדות הדעות סביב נושא הדת ושמירת מצוותיה בפרט משנות ה70 וה-80. ברובן המוחלט של המושבות היו שומרי מצוות ואף נקבעה חובה לשמירת מצוות בתקנון המושבה. אמנם, רמת הדת במושבות לא היתה כפי רמת ההקפדה האדוקה בישוב הישן בירושלים. כן, בחלק מן המושבות נמצאו חלוצים שאינם שומרי מצוות.

המאבק על דמותו הציבורית והחינוכית של הישוב הלך וגבר ובאביב התר"ן (1890) נעשה ניסיון להרגיע מתיחות זו בעזרת הרב מוהליבר שביקר את ביקורו המפורסם בארץ בדיוק אז. בשיתוף פעולה שלו עם הרב שמואל סלנט ועם ר' יוסף ריבלין אנשי הישוב בירושלים. הם פרסמו כרוז בדבר כבוד הדדי ושלום בין הצדדים והופיעו ודרשו בציבור בירושלים ובישוב.

בשנת התרנ"ב בעקבות יוזמה של מורים במושבות ובעיר יפו, הוקמה אגודה בשם 'אסיפת המורים' שרצתה ליצור בסיס רעיוני חינוכי לאומי בארץ ישראל. בשיתוף פעולה יחד עם אגודת בני משה הן הקימו בשנת התרנ"ג (1893) שני בתי ספר ביפו. בעיקרם התנהלו בתי הספר על פי נורמות דתיות כולל תפילות ולימודי קודש יחד עם לימודי החול. עם זאת נמתחה ביקורת על בתי הספר והאמונים על החינוך בו – המורים. פינס[115], יעבץ[116] ובן טובים[117] טענו שהמורים לא נוהגים בגישה מכבדת בערכי הדת והתורה ואינם מעבירים את המסר המהותי בדבר קדושת עם ישראל תורתו ומצוותיו, לטענתם בית הספר הוא לאומי חילוני. גם אם יש בו סדרים דתיים וידע מן המקורות. לאחר פרשת מאסרו של אליעזר בן יהודה, חידד 'אחד העם' את עמדותיו שהיהדות צריכה להתפתח מאופיה המאובן וזה התפרש על ידי פינס וחבריו ככפירה. דבר זה העיר אותם לצאת לקרב תרבותי-דתי כנגד אחד העם ובני משה.

העמדה הרוחנית של אחד העם ומחנהו שהתחדדה עתה כתפיסה חילונית בתוך תנועת חיבת ציון הובילה לאכזבה ציבורית גדולה יותר מצד בעלי השפעה כגון הגביר משה אריה ליב פרידלנדר מפטרבורג בקונטרס שהפיץ וכתב על כך, וכן רבנים כמו הרב יהונתן אליאשברג והרב אלכסנדר משה לפידות. דמויות אלו נודעו בהשפעתם ותמיכתם בחובבי ציון ואף היו בקשר עם אחד העם ובני משה ובעקבות המחלוקת עם אחד העם נחלשה תמיכתם בחובבי ציון וחלקם אף עזבו את התנועה לגמרי. לכל זאת הצטרפו ביקורות אחרות על חובבי ציון מתנגדי התנועה בקובנה וכן מחזיקי הדת

---

[114] הוטרר, בעז. 'ובשנה השביעית' כרך א עמודים 219-208.

[115] הרב יחיאל מיכל פינס (כב תשרי התר"ד, רוז'ינוי - ו אדר ב התרע"ג ביפו 1913-1843). היה סופר ציוני הוגה דעות ומיישב ארץ ישראל, פעל ויזם יוזמות רבות ומגוונות לפיתוח החינוך בישוב ומאבות הציונות הדתית. המושב כפר פינס קרוי על שמו.

[116] הרב זאב יעבץ (טז תשרי התר"ח, פולין – יח שבט התרפד, לונדון, 1924-1847) . היה סופר הסטוריון ואיש חינוך ממקימי המזרחי ומחדשי השפה העברית.

[117] יצחק-אייזיק בן טובים (1852, רוסיה – 1926 ירושלים) היה מעסקני חובבי ציון ובין השאר גם היה מנהל תלמוד תורה "שערי תורה" ביפו היה מעוזריו הראשיים של הרב מוהליבר ב'חיבת ציון' ואף הצטרף לאגודת בני משה ופעל בה, לאחר חילוקי דיעות בנושא הדת פרש יחד עם פינס מאגודת בני משה .

בגליציה שעקבו אחרי בני הנוער ותלמידי הישיבות שהצטרפו ל'חובבי ציון' וחפשו לקטרג על החלשותם הדתית בעקבות השתייכותם לתנועות הלאומיות.

פה ניצב הרב מוהליבר ובולט בעמדתו המפשרת, מודע לזלזול במסורת ישראל מצד בני משה ומאידך בצדקת רצונו ושאיפותיו של פינס וחבריו והוא מסנגר על אגודת בני משה ומוסדותיהם[118]. הוא הריץ מכתבים להרגיע את הרוחות בחובבי ציון אך גם דרש לברר אצל ברזילי ראש הוועד ביפו, המכבדו, האם יש אמת בתלונות פינס. יחד עם זאת הוא ניסה בכל כוחו להגביר ולחזק את האופי הדתי ביפו, גדרה, זכרון יעקב ועוד להעמיד בהם רבנים ראויים ואיכותיים שיובילו את המושבות וינהיגו רוחנית בדרך טובה ומלכדת. הוא כתב אל מקורבו דוד גלשטיין בן העיר ביאליסטוק: "איך מתנהגים 'בני משה' בארץ ישראל איני יודע ובכלל אינני יודע אם גדול כחם בארץ ישראל עד שישפיעו על יפו על ירושלים ועל המושבות אולם תקנותיהם בכלל הן יפות וכאשר קראתי אותן בכיתי מרוב התרגשות...". אמנם, לאחר שהושמט ממסמך התקנות של אגודת בני משה סעיף הנוגע לעניין המצוות, הכעיס הדבר את הרב מוהליבר ובמכתב אחר הוא ציין: "ואם ישנם אנשים בארץ ישראל המכנים את עצמם בשם 'בני משה' המתאמרים (=שרואים את עצמם כשייכים) לחובבי ציון - ה' עמהם! ואם יחטאו ויאשמו לה' ולתורתינו הקדושה - חטאותיהם על ראשם תחולנה, אך מה לחובבי ציון ולהם?...".

נזכור כי משפטים אלו של הרב מוהליבר שביקש לפשר בין המחנות, מגלים הפעם דוקא הפרדה והוצאת האגף החילוני-רדיקלי של בני משה מכלל חובבי ציון וזאת כשמדובר ב"חטאות ואשמות" כלשונו. יחד עם זאת הרב מוהליבר גיבה את 'בני משה' כפי שמעיד ברזילי[119], תמך באגודת 'מנוחה ונחלה' שהיתה מאנשיהם של בני משה ויסדה את רחובות. הוא השתתף בקניית נחלה ברחובות ונכדו של הרב מוהליבר בעצמו, היה תלמיד בבית הספר ביפו. בכלל, הוא היה זהיר מאוד מלחשוד באנשי המושבות ובחלוצים. לאחר ביקורו המפורסם בארץ בשנת 1890 הוא כתב[120] "בני המושבות כמעט כולם ולכל הפחות רובם המה אנשים צדיקים וחרדים לדבר ה' בלי חנף ומרמה" וכאשר יצא שם רע לאגודת בני משה בפרסום פומבי ובמגמה לפגוע בה, הוא ראה בכך דבר פסול מאוד כמקטרג, מרפה ידיים ופוגע בכל מפעל הישוב היהודי שהוקם במאמצים כבירים ותמך בהם[121]. בעת מאוחרת יותר, שנת התרנ"ו, בקול קורא שעליו חתם כראש המזרחי, ניתח הרב מוליבר את הסיבות לאי התמיכה בחוץ לארץ בהתיישבות בארץ ישראל: א. טענת 'ענייי עירך קודמין' ולכן מעדיפים לסייע לענייי חוץ לארץ על חשבון ענייי ארץ ישראל, ב. טענה על חילוניותם של המתיישבים בארץ. הוא דוחה את טענת 'ענייי עירך' ומדגיש כי ישוב הארץ גדול יותר ממעשי צדקה פרטיים. ועל תהליך החילון לכאורה המתרחש בארץ הוא מעיד בעצמו כי ביקר בארץ ביקר ברוב המושבות וכי מדובר בשקר גמור ולשון הרע מגונה .

---

[118] כאשר הגיעו תלונות על בית הספר ביפו לביאליסטוק בחורף תרנ"ד, ציטט משה גלשטיין את תגובתו של הרב מוהליבר: על אודות ביה"ס ביפו : " יש לי עדות נאמנה מפי אחד מקרובי, איש ירא ה' ושומר תורה, אדוק במצוות. הוא כותב לי כי שלח את נכדו לביה"ס ובנוגע לדת אין בו שום מגרעת וטוב הוא מאוד ".
אמנם הרב ניסנבוים מעיר שעדות זו היא על עצם תוכן הלימוד אך אינה מעידה על שביעות רצון מהתנהגות המורים ואיכותם הדתית . עלי חלדי עמ' 104. 'ובשנה השביעית', כרך ב' עמוד 37.

[119] "תודתי הדלה כתבתי למרן שליט"א הי"ו אשר אסיר תודה הנני לכבוד גאונו משכבר הימים כי כמלאך מושיע הוא תמיד לי בשעת דחקי". ממכתבו של ברזילי אל הרב ניסנבוים מתאריך ז סיון התרנ"ה (אצ"מ A25/21, עמוד 274).

[120] וראה נוסח חד וברור יותר של הרב שמואל מוהליבר שנתפרסם לאחר התלקחות הריב בין פינס לבני משה. סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב) עמוד 8.

[121] המליץ, כד אלול התרנ"ד.

בחול המועד פסח התרנ״ד נערכה ההצגה ׳שלומית׳ ביפו ושנה לאחר מכן בחול המועד פסח התרנ״ה נערכה הצגה ׳זרובבל׳ ברחובות. עוד קודם לכן נערכו הצגות בבתי ספר יחד עם הורי התלמידים, אולם פומביותם ופרסומם בפעמים אלו גררו ביקורות ופולמוסים הן מצד רבה של יפו הרב נפתלי הרץ הלוי וכן בעיתון הפופולרי ׳הצפירה׳. גם הרב מוהליבר ביקר את ההצגה וביקורתו רמזה על בני משה אבל, בעיקר זרז אותם להקפיד יותר על מעשיהם והוא ראה צורך להוסיף חיזוק ולהמנע מביקורת וחשיפת המומים והפגמים שבארוע זה ומנמק מדוע הוא אינו מבקר חריפות את בני משה, ונימוקו: ״**שלא ישמשו דלק למתנגדי הישוב**״[122]. גם מדברים אלו רואים עד כמה הרב מוהליבר נתן משקל לישוב הארץ, כמה חשוב היה לו המשך המפעל והתפתחותו עד כדי שאינו מעצים את הצד הלא ראוי בהצגה ובחינוך בישוב דאז.

[122] נוסח המכתב מי׳ סיון תרנ״ד אצל קניאל, היחסים ב עמוד בתוך ׳ובשנה השביעית׳ כרך ב עמ׳ 41,10-12.

4. **יסודות רלונטיים ממשנתו לימינו.**

לאור האמור לעיל נסכם נושאים שבהם קיימת במידה מסוימת רלוונטיות גם כיום:

א. לימוד שפות

מעת שהחלו יזמות להקמת בתי ספר מודרניים בהם יילמדו שפות ומקצועות חול, החלה התנגדות עזה לכך מצד הישוב הישן (האשכנזי) ובירושלים אף הוטל חרם על לימוד שפות זרות. הסיבה לכך היתה בכדי לשמור על טהרת החינוך היהודי ללא ערבוב כל סממן, שפה או חכמה זרים, לכאורה. גם בשנת התרל"ח כשהציע מונטיפיורי לממן מכיסו לימוד ערבית ותורכית לתלמידי 'תלמוד תורה-עץ חיים' והרב סלנט הסכים להחליט לאשר את לימוד השפות, הוא נסוג מהחלטתו בעקבות התנגדותו של הרב יהושוע ליב דיסקין. גם כיום חוגים רבים המכונים 'חרדים' לא לומדים לימודי שפה אחרת גם לא אנגלית (אמנם דוברי יידיש אך במטרה הפוכה של שימור ולא פתיחות) הרב שמואל מוהליבר לא היה סבור כך והתבטא באופן חד וברור לאחר ביקורו בירושלים בשנת התר"ן כי התנגדות זו ללימוד שפות פוגעת בהתקדמות הכלכלית של היהודים בישוב: "מצאנו בה אנשים לאלפים יראים ושלמים מופלגים בתורה צנועים ומתונים...**אמנם חסרון גדול יש בירושלים והוא האמונה כי איסור גמור הוא ללמד שפת ערבית וצרפתית לנערי ישראל** אשר באמת הוא הכרח גדול בזמננו לדעת לשון המדינה ובפרט בארץ ישראל אשר שם אין מבינים כלל לשון המדינה ורובם ככולם הם כאלם לא יפתח פיו **וזאת היא סיבה גדולה לביטול המסחר וההכרח לצפות ללחם הקלוקל לחם החלוקה**..."[123], נשים לב, גם בימינו 2022, ישנם יהודים חרדים לא מעטים המשמרים את מסורת אבותיהם ונמנעים מלימוד שפות כלל, גם עד לגיל שמונה עשרה שנים ויותר, אלו מתוכם שהחליטו על לימוד שפות (אנגלית בעיקר) יוצאים ממעגל העוני תוך שימור חרדיותם. דבר נוסף שיש להוסיף כאן מתוך נגיעה לימינו הוא תלמודי התורה ובתי הספר התורניים גם בציבור שאינו חרדי (ציוני-דתי תורני, חרד"לי) שאף הם מרחיקים את השעה ו'דוחים את הקץ' ללמד אנגלית בכדי שהילד ישמר על טהרת הקודש (דבר שיש בו מן האמת וההתאמה בחלקו) אף כאן יתכן ויש פגיעה בתחום המקצועי ויכולת פיתוח מקצועי בעתיד החניך גם אם במידה מועטה יותר. אגב נושא לימוד השפות נוסיף באבחה אחת גם את לימודי חול בבית הספר, אותם תלמידים צעירים לומדים מקטנותם (ישנם מקומות המלמדים אנגלית מגיל גן וכיתות א-ב). שהנם לא מקובלים בחלק לא מבוטל מהציבור המסורתי והשמרני בארץ גם כיום (חרדי).ראוי איפה להזכיר את דברי הרב מוהליבר על חשיבות לימוד השפות ככלי יסודי בכדי שיבנה כלומד, כאדם וכבעל ידע יכולת וכוח לפעול במציאות ולמצות את כוחותיו. הדברים רלוונטים גם לגבי חשיבות לימוד שאר מקצועות החול בבית הספר מגיל צעיר. ניתן אף להגדיל ולאמר שהשאיפה לדעת ולהכיר שפות משפיעות בעולם כמו אנגלית, ספרדית, צרפתית וערבית (על סיניות הינדית נראה שנוותר...) גם היא סוגיה רלוונטית בהשפעה יהודית על מוקדי השכלה, מדע ומחקר ובעוד תחומים מגוונים וחשובים .

ב. תורה או מלאכה? לימוד או עבודה ?

אותה התנגדות שהיתה לישוב הישן בירושלים כלפי לימוד שפות היתה גם ביחס ללימודי החול. משנת 1880 הגביר ארגון כי"ח ('אליאנס') בארץ ישראל את פעילותו והקים רשת בתי ספר 'תורה ומלאכה' אשר נועדו לתת לחניכים בו מקצוע כגון פקיד או סוחר, בדומה לכך, ללא קשר

[123] סלוצקי, אברהם. שיבת ציון עמוד 57.

לכי״ח, הקים ר׳ יחיאל מיכל פינס בירושלים בשנת התרמ״ב (1882) מוסד אחר דומה בית מדרש לתורה ומלאכה זאת תוך נסיונות רבים (לא צלחו ברובם) לקידום פרויקטים של תעשייה, חקלאות, מסחר וכן החייאת השפה העברית-יחד עם בן יהודה, יחד עם חינוך תורני, ידיעת הארץ הסטוריה ומדעים. כאמור ההתנגדות אליו היתה עזה ומהרי״ל דיסקין הטיל עליו חרם. כפי שהראנו בכמה מקומות בפרקי העבודה (א-ב-ג) הרב מוהליבר כבר בשנת התרל״ה-התרל״ו (1875-1876) כתב והדגיש ש״כל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עוון״[124] ודיבר על מעין ׳הכשרה מקצועית׳ לנער או לילד שאינו מסוגל לשבת וללמוד. כוונת דבריו היא שאין שום טעם להתעלם ולבטל את כוחותיו של נער או אדם המתאים למלאכת כפיים ולכפות עליו להיות למדן או רב. הוא מדגיש את הצד היצירתי והעצמי של החניך, ומבקש ממנו כביכול, שתלמיד שאינו מסוגל לשבת וללמוד יש לתת לו ללמוד אמנות-מקצוע ולצאת לעבוד ולתרום כפי כוחו תוך מיצוי הפוטנציאל שלו בעולם ולא לסבול ב״חדר״ או לנשור ולהכנס למעגל העוני בעתיד. בתרגום הדברים למציאות בימינו, המסגרות החינוכיות העל יסודיות בחמ״ד מתחלקות לסוגים שונים של ישיבות ל: חינוך סביבתי, מוסיקולוגית, מדעית, תורנית-מתוגברת ועוד ובזה יש בהחלט ברכה ועדנה מסוימת אמנם מצב זה פוסח ברובו על הציבור ה׳חרדי׳ בו יש מסגרות לתלמידים נושרים או ׳בעלי תשובה׳ או מסגרות של לימוד תורני ברמה קלה ומונגשת יותר עם יחס אישי וצוות תומך. עדיין אין הרבה מסגרות הכשרה מקצועית או ישיבות חרדיות המציעות מגמות לימוד או השכרה מקצועית ולגבי ציבור זה יש מה לקחת מדברי הרב מוהליבר. גם במחוזות בהן יש לימודי חול הוזנח ונשכח המקום של החינוך המקצועי והטכנולוגי והחקלאי יתכן ועדיין יש מקום לשלב מקצועות אלו גם במוסדות ובישיבות הרגילות. אעיר עוד שיתכן אף לגזור מדברי הרב מוהליבר לעיל את חשיבות הדיוק לכל תלמיד עד כמה שאפשר לתת לו אפשרות ללמוד במקצועות הקודש <u>מה שליבו חפץ</u> באופן של תחומי עניין ולא לפי תכנית לימודית מוגדרת והרמטית מחויבת מראש, כלומר תגבור משמעותי של שיעורי רשות לפי נושאים ומורים מסוימים אותם התלמידים בוחרים בעצמם. במוסדות החינוכיים השונים שומעים ורואים סוגים שונים של פרויקטים לעיתים כאלו המעניקים לתלמידים הנאה, יצירה וחוויה חיובית הכוללת מסוגלות עצמית מוגברת. מדובר בשעות לימוד תורניות לבחירה, מדובר בשעות חוגים להעשרה לפי בחירה בתוך שעות יום הלימודים וכן כנ״ל בפרויקטים כגון סיירות למיניהן: סיירת תנ״ך, תכנית ׳אמירים׳ – לתלמידים מצוינים, ואפילו סיירת ניקיון וטיפוח במוסד או בישוב בשיתוף עם בית הספר, ישנם סוגים שונים של פרויקטים הצד השווה שבהם הוא כפי שאמרנו בחירת הלב, פעילויות או חוגים הנוגעים בצדדים שונים ביקום ובנפש החניך אפילו פעילות שהיא ׳נישה׳ (כמו חוג אילוף כלבים) כל המסגרות השונות והפרויקטים השונים בתוך מסגרת בית הספר ומסביב לה מזינים אחד את השני, מעשירים ומעצימים את נפש החניך ותורמים לו להיכרות כוחותיו ומיצוי יכולותיו.

ג. ״חינוך ילדים״

בכמה מקומות מתייחס הרב מוהליבר לנושא החינוך באופן מודגש ובא לעורר אותנו לחשיבה מודעות והתמסרות. במקום אחד כתב[125]:

[124] אבות ב, ב.
[125] היראה וההשכלה, פסקה ג.

״ הרבה מגדולי וראשי העם יודעים בסתר לבבם את המצב הפרוע בעמנו : אין סדר והנהגה בכל הקהלות, **אין חינוך טוב לבנים**, דרכי היראה והמוסר מלאים קוצים וחרולים, כבוד התורה ניטלה מאת הוגיה ומחזיקיה, וההמון יפזרו את כבודם לכל משתגע וצבוע...״.

בעת שהוא מנתח מה המאפיינים למצב הגרוע הכולל בעם ישראל, הוא מניח את נושא חינוך הבנים כנושא שני במעלה ומחשיבו מאוד. אם נבחן את הלך הרוח והפניות לנושא חינוך הילדים כיום בעידן החינוך הפוסטמודרני נראה כי מצד אחד יש המון מרחב, נטיית הלב, חופשיות וזרימה וביטוי עצמי. כן, זהו ׳דור המסכים׳ המרוכז בעולם צבעוני דיגיטלי מהיר וקל, מוצף מידע, עם שפע רב. מצד שני קיימת ירידה במעמד ובסמכות המבוגר במציאות חומרית, תובענית מבחינת שעות העבודה ופיתוח הקריירה. בדבריו של הרב מוהליבר בולט עד כמה חשוב לזכור ולהשקיע ב׳מניות האמיתיות׳ שלנו, דור ההמשך ״חינוך הבנים״ שדורש לשקוד לעמול ולטפח את מצבם הנפשי, הרגשי, החינוכי והלימודי של הבנים היטב ובחריצות. היוצא מדבריו הוא שיש לשקוד על תכנית משפחתית שתכלול קשר אמיץ עם הבנים והבנות, שיח, תלמוד תורה או לפחות ידיעת מצבם המוסרי והמידותי של בני המשפחה וכן, גם בימינו, **לעמול** בחינוך הבנים.

ד. ״תלמוד תורה״ או ״בית ספר״ בקהילה?

בימינו פורחים מוסדות שונים בקהילות השונות בארץ ולעיתים פורצים מתחים בין קהלים או ועדי הורים באשר לחשיבות הראשונית למי עדיפה האם לתלמוד תורה הדומה לחדר המתוקן דאז או בית ספר ממ״ד בו מודגשים לימודי חול יחד עם שעות לימודי קודש. במכתב שכתב הרב מוהליבר לד״ר שטיין מנהיג ׳בני משה׳ הוא כותב כך[126]:

״כן אבקשם לבל יגרמו נזק ח״ו ל׳התלמוד תורה׳ שני הבתים האלה, ביה״ס ות״ת נחוצים לעמינו ואין בית זה נוגע בחברו כמלא נימה. ישנם אבות אשר לא ישלחו את בניהם לביה״ס ולהם דרוש בית ת״ת, ולהיפך. כדברים האלה כתבתי גם למנהלי ת״ת כי לא יצררו את ביה״ס וכן אבקש גם אותם יחזק אחד את אחד ויהיו שניהם תפארת בישראל...חינוך הבנים דבר נכבד הוא העומד ברום עולמינו...״

הנה כך ניתן לשאוב השראה לשלום ונחת בין מוסדות במקום תחרות וכן לראות כיצד כל אחד נדרש **לתת מקום** אחד לשני ולא לבטל איש את רעהו ואיש את מוסד רעהו.

ה. כן – לביקורת ולמחלוקת, לא - לחרמות ולפאשקווילים.

אמת היא שבמקומות רבים בעת שהיו מחלוקות קשות או אתגרים גדולים הרב מוהליבר עמד איתן וניהל למעשה את המערכה, כך היה בעת המשבר במזרחי בהתרנ״ג, כך היה בעת פולמוס גדרה, כך גם אפילו בעת משבר המושבה עקרון בשמיטות התרמ״ט וכן בשמיטת התרנ״ו. זאת למרות כעס הברון והאשמה שהטיח בו וכן, בעוד קשיים והתנגדויות רבות אחרות. הרב מוהליבר הוציא קול קורא מספר פעמים, מאמרים ומכתבים רבים, פרסומי דעה אך לא הצטרף לחרמות על יהודים. גם בעת שציין בכתביו שהוא מודה לאל שבמקומות פעולתו ברוסיה, אין ׳רפורמים׳ ונחסך ממנו הדילמות בקשר הקהילה והוא עמהם, אין הוא מבזה אותם ולא פעל נגדם אמנם גם לא יצר עמם קשרים מיוחדים. כנזכר לעיל בפרק ב׳ היו לרב מוהליבר מחלוקות מהותיות בהשקפה ובמעשה עם ידידיו גדולי הדור, הרב מבריסק, ר׳ יצחק אלחנן ספקטור ועוד, אך תמיד היה כבוד הדדי ביניהם. גם לצד משכילים רדיקליים בתנועה או במדינה היו מחלוקות והתגוששות באשר לדת ואופי היהדות והתנועה שם, אך התקיימו חיים זה לצד זה בהשלמה – ללא החרמה ופאשקווילים לפחות לא מצדו של הרב מוהליבר. השלום והאמת הם יסודות

[126] ר׳ סיון התרנ״ד, אצ״מ A35/22/8.

מתמידים חיוניים ורלוונטים במשנתו, היוצרים גשרים ברוחו של עם ישראל וחיבורים אין קץ לעמידת חוסנו וקיומו.

ו. מגזריות ופלגנות – לכאורה הרב מוהליבר השתייך למגזר החרדי. האמת כפי שמשתקפת ביחסו ובפעלו היא מעבר להשתייכות למגזר כזה או אחר. זאת למרות היותו בהחלט רשמית לבוש כיהודי חרד, רב מוסמך ומדקדק על עצמו קלה כבחמורה. כפי שראינו הוא רואה את הזהות היהודית בוודאי גם בשמירת מצוות ולימוד תורה אך כולל בהגדרת יהודי נאמן וקדוש את העולה לארץ ומתמסר לבניינה ולאידיאלים של תקומת עם ישראל בארצו והצלת היהדות מידי אויביה אל מקלט בטוח וחיוני ביותר שיהיה על אדני התורה. נדמה שתמיד ואולי היום אף ביתר שאת כל מגזר ותת מגזר במדינת ישראל שהינה מדינה חזקה וגם נצבת מול אתגרים שונים, יש לשמור ולהעצים מאוד את הקשר הפנימי המחבר בין חלקי העם ולפוגג את המתח החיצוני המפריד ולהעמיק בהבנת חשיבות כוחות שונים וסגנונות מתחלפים בעם ישראל. יש לעשות זאת בהשלמה ובהכלה אמיצים וכנים וזאת למשל גם דרך עיסוק, פיתוח ו'גאולת' משנתו של הרב שמואל מוהליבר.

ז. ישוב הארץ – גולת הכותרת של הרב שמואל מוהליבר היתה מצוות ישוב ארץ ישראל[127]. ניתן לטעון כי אין כיום עניין מיוחד בישוב הארץ לאחר שמדינת ישראל היא עובדה קיימת ולחילופין יש להשקיע מאמצים בבניית שלום איזורי, בהתעצמות כלכלית או בצמצום פערים ותחומים דחופים עכשווים דבר שלא חייב לסתור. אך עלינו להודות כי לא רק אירועי השנים האחרונות ומלחמות ישראל מאז קום המדינה אלא שנות דור הסטוריה של עמנו מזכירים לנו "שבכל דור ודור" עלינו להוסיף תקומה בכל התחומים ולבנות בסיס איתן בארץ, מבחינה מפוקחת, כמו אז כן עתה החשיבות בחיזוק הישיבה, הבנייה והבטחון בארץ נותר כרגיל ומידי פעם ישנם מאבקים המזכירים לנו את החובה להתיישב בארץ באופן מלא מבוסס ומוצלח עוד יותר.

לסיום, בפרק זה ובפרקים הקודמים הבאנו תיאורים, עמדות וקביעות אודות מחשבותיו השקפותיו ומנהיגותו של רבי שמואל מוהליבר יחד עם דילמות ופרטים שונים אודות דרכו בסוגיות שונות. נסיים פרק זה בכך שהרב מוהליבר ידע בימים סוערים לחרוט על דגלו שלום יחד עם תקיפות ועמידה על האמת. בעת שהשכלה וחסידות התגוששו, הוא ידע לירא יראת ה' טהורה יחד עם חיבור למשכילים, בעת משברים ורגעי תסכול עמד בעז ללא חת מול הסערות והכישלונות ויחד עם זאת ליבו היה רחום ורך לכל יהודי במחשבותיו שכנו הפילוסופיה יחד עם מדע, היה פוסק הלכתי ולמדן ראציונלי יחד עם שהיה כותב את דבריו בלב רוגש ובוער.

לשאלה מי היה הרב מוהליבר וכיצד נגדיר אותו, האם חוליה הסטורית בין ההשכלה המתונה לציונות הדתית או מאבות הציונות הדתית, רב גאון שהוא אפילו עסקן ופוליטיקאי קדוש או ראש ה'פועל המזרחי' ושמא ציר או גשר חרדי-דתי-ציוני? נדמה שהתשובה היא שכל אלה גם יחד חברו בו, הוא היה אסטרטג של שילובים[128].

---

[127] אמנם בשיחה עם אחד הסופרים קבע הרב מוהליבר שבאמת לא קדושת ארץ ישראל עומדת בעניינו אלא **קיום האומה** . יח"ר, 'ר' שמואל מוהליבר' השלח ד (1898), עמ' 94 בתוך שלמון 'הרב שמואל מוהליבר-רבם של חובבי ציון'.

[128] הכינוי במקור מישראל רוזנסון, 'מקור ראשון', טו סיון התשע"ג .

פרק ד : ישום חינוכי - מערכי שיעור להוראה בכיתה.

מערך שיעור מספר 1

הנושא : מנהיגות

שכבות גיל מומלצות : ד-ו.

1. **פתיחה** : מיהו מנהיג
   - כתיבת שמות של מנהיגים על הלוח, מסוגים שונים, מתקופות שונות וממקומות שונים (דוד בן ישי, מהטמה גנדי, אלכסנדר מוקדון, נפוליון, הרב קוק...)
   - שאלה לתלמידים : מה המשותף לשמות אלו?

   אפשרות להוסיף שמות מנהיגים אחרים מהתלמידים ולהסביר שיש סוגים שונים של מנהיגים רמטכ"ל, ראש ממשלה, רב ראשי, שר בממשלה, נשיא ועוד ולעמוד מעט על הסבר התפקיד והסבר אחריותו, משמעותו ...

2. **גוף השיעור**

- **חשיבה וכתיבה-אישי** : שאלה לתלמידים : מיהו מנהיג? מהם התכונות הנדרשות בכדי להיות מנהיג ? חלוקת פתקי 'שמש רעיונות' ונתינת מספר דקות שכל ילד יכתוב בעצמו תכונות המנהיג כפי שהוא חושב.

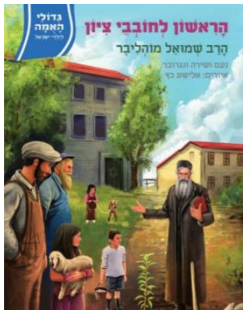

- **דיון** : אוספים ומדביקים על הלוח את הפתקים השונים ונשאל במליאה, אז מה אתם אומרים מה התכונות הדרושות למנהיג? כתיבה על הלוח תוך דיוק או עזרה לתלמידים שזקוקים ושיבוח הילדים על הגדרותיהם.
- **מיקוד הדיון** : חלוקת דף 'מפת המנהיג' בו הילד ידרג מ 1-5 את התכונות שהכי משקפות מנהיגות למשל :

תכונת מנהיגות	הציון מ1-5
אהוב על הבריות	
כריזמטי וסוחף	
יוזם רעיון ומקדמו	
נחוש	
רגיש	
ועוד שלל תכונות...	

- ***אתנחתה*** - נתינת רקע קצר בעל פה על הרב מוהליבר על ידי :

א. קטע קצר מתוך סדרה חדשה על מזכרת בתיה והרב מוהליבר : ארץ ושמים פרק 1.

ב. לספר עליו מספר הילדים 'הראשון לחובבי ציון' נעם ושירה ונגרובר סיפור מספר 1 .

3. סיכום

- צפייה בסרטון ג'קי לוי מספר על הרב שמואל מוהליבר (חלק א-ב-ג בערוץ יוטיוב) ולאחר מכן נסכם בעל פה על סוגי מנהיגות על ידי שתי שאלות ומשימה לסיום:

א. אלו תכונות של מנהיגות ראית היום (בסרט או בסיפור וכו') אצל הרב מוהליבר?
ב. פרט תכונה אחת לפחות של הרב מוהליבר שעשויה להעשיר את עולמך והסבר מדוע היא מתאימה לך?

- לסיום כל תלמיד יקבל תמונה של הרב מוהליבר לצביעה ותחתיה יכתוב את התכונה שהוא בחר או תכונה אחרת של הרב מוהליבר, שיראה לנכון.

פרק ד – מערך שיעור מספר 2

הנושא: ציונות דתית

שכבות גיל אפשריות: ט – יב.

1. **פתיחה** (בהומור) צפייה בסרטון מיהוא מזרוחניק?

- ועתה... עם כל הצחוק, עכשיו ברצינות.. שאלה לתלמידים:
ממה נהנתם וממה לא נהנתם במהלך הצפייה בסרטון ?
- אלו מאפיינים שיש בציבור שאנו משתייכים אליו, עולים מסרטון זה ? (יתכנו כמובן גם חולשות או מאפיינים סתמיים וכדו')
- **משימה בזוגות** (בעל פה) – עליכם ב-5 דקות הקרובות לחשוב ולמצוא כמה שיותר דגשים או מאפיינים חדשים של הציבור שלנו 'דתי לאומי' או 'ציוני דתי' שאין בכלל בסרטון מיהו מזרוחניק ...
- נאסוף את המאפיינים ונתן משוב חיובי בעל פה, לתלמידים שבטאו מאפיינים חדשים שלא היו בסרטון והנם אמיתיים, או בעלי משמעות, עומק או חשיבות .

2. **גוף**

- חלוקת קטע מודפס מדבריו של הרב שמואל מוהליבר בו הוא מתייחס לתורה ולמודרנה, ליראת ה' וגם השכלה בהשלמה ובחשיבות קיום שניהם ללא סתירה אלא כדבר המחויב והנכון .

הקטע מצורף (מתוך מוזאון הרב מוהליבר - הפעלות)

עמדת הרב מוהליבר

"מבואר שחובה על האדם לעשות בצרכי ביתו, אף שבהכרח ישבות על ידי זה מלימוד תורה".
(הרב שמואל מוהליבר, "היראה וההשכלה")

"מדוע זה מאסו בני עמנו בכל מלאכת יד? אבותינו הראשונים היו עובדי אדמה ורועי צאן; מגדולי חכמי התלמוד ז"ל היו בעלי מלאכות שונות, וכל זה לא האפיל על זוהר מעלתם, ונהפוך הוא, כי על חכמתם הרבה נתווספו טהרת הלב ומנוחת הנפש, ורק אנחנו כלימה מכסה את פנינו ללמד את בנינו אומנות. הגם לאכול לחם בלתי מגואל בעושק ותרמית, רק מעמל ויגיע כפיו - הגם זה לאשמה תחשב?"
(הרב מוהליבר, "אושר האדם")

"ללמד את בנינו את שפת המדינה ושאר הידיעות הנחוצות, לפי הזמן והמקום, באופנים שנהיה בטוחים אשר הדת והאמונה תשארנה בתוקפם". (הרב שמואל מוהליבר, "אושר האדם")

"אנשי השם דגולים בתורה וביראה... הרבה שגו בזה, ואם יעמדו על דעתם יביאו על העם כולו אסון איום חלילה, ורק המה ערבים בדבר ואחריות הסכנה הזאת רק עליהם".
(הרב שמואל מוהליבר, "אושר האדם")

- **הנחייה לתלמידים:** להתחלק לשלשות, לעיין היטב בקטע, ולאחר ליבון ההבנה, לסכם במשפט את 'השורה התחתונה' מדברי הרב מוהליבר (להסתובב בין התלמידים ולסייע להם).
- **דיון** – שאלות לתלמידים וסיכום המוקד של הדברים בלוח בנושאים :
- א. מה חידש לכם הקטע שקיבלתם זה עתה בנוגע לתפיסת העולם של הציונות הדתית?
  ב. מה התחדש לכם מהדברים שהבנתם, על דמותו של רב זה ? מה אתם לומדים עליו ועל אופיו ?

3. **סיום**
   - סרטון לסיכום ג'יקי לוי מספר על הרב שמואל מוהליבר
   - שתי שאלות כסיכום לתלמידים :

א. אלו רעיונות של הרב שמואל מוהליבר אתם מזדהים איתם ומאמצים אותם ?
ב. אלו נקודות לדעתך האישית יש להוסיף ולחדד לשיפור ולעתיד טוב עוד יותר?

פרק ד – מערך שיעור מספר 3

הנושא: הרב שמואל מוהליבר כדוגמה למעורבות חברתית וערבות הדדית

<u>שכבות גיל: י – יב</u>.

1. פתיחה

- הקרנת פסוקי מצוות השבת אבידה (מקור מספר 1 להלן) בשקופית וקריאתם.
- שאלה לתלמידות/ים:

א. מהי המצווה בפסוקים שלפנינו?

ב. איזה ציווי נוסף יש כאן שהוא אינו מצווה מעשית אלא התנהגות נפשית נכונה ויפה?

- לאחר שנשמע את תשובות התלמידים נדגיש בצבע תיבות אלו:

מקור מספר 1

* לֹא-תִרְאֶה אֶת-שׁוֹר אָחִיךָ ... נִדָּחִים, וְהִתְעַלַּמְתָּ, מֵהֶם הָשֵׁב תְּשִׁיבֵם, לְאָחִיךָ

* וְאִם-לֹא קָרוֹב אָחִיךָ אֵלֶיךָ, וְלֹא יְדַעְתּוֹ וַאֲסַפְתּוֹ ... וְהָיָה עִמְּךָ עַד דְּרֹשׁ אָחִיךָ אֹתוֹ, וַהֲשֵׁבֹתוֹ לוֹ.

* וְכֵן תַּעֲשֶׂה לַחֲמֹרוֹ וְכֵן תַּעֲשֶׂה לְשִׂמְלָתוֹ וְכֵן תַּעֲשֶׂה לְכָל-אֲבֵדַת אָחִיךָ...וּמְצָאתָהּ לֹא תוּכַל לְהִתְעַלֵּם

(דברים כב, א-ג)

- שאלה ל'סיעור' ודיון:

מהו הערך שבבסיס מצוות השבת אבידה? ולמה התורה מצווה אותנו לא תוכל להתעלם?

(תשובות אפשריות: שלא נהיה אדישים/ שבעולם יהיו בני אדם אכפתיים / כי התורה מחנכת אותנו לערך אהבת ישראל ולמידה טובה של חריצות / תשובות אחרות של הילדים... נסכם: במצווה זו אנו לומדים מושגים חשובים של אכפתיות ואחריות לסביבתנו.

- התלמידים מקבלים מקור אחר (מספר 2) העוסק במצוות הכנסת אורחים.

מקור מספר 2

" אחת המצוות החשובות והבולטות במערכת המצוות של בין אדם לחבירו היא מצוות הכנסת אורחים. וכל כך גדולה חשיבותה, עד שייחדה לה התורה פסוקים רבים כדי ללמדנו באופן מפורט כיצד קיים אברהם אבינו עליו השלום מצוות הכנסת אורחים..."

***מתוך**: פניני הלכה, ליקוטים ב.*

- שאלה לסיעור ודיון לתלמידים/ות: מה הערך שבבסיס מצוות הכנסת אורחים?

העקרון שאנו מכוונים אליו בהוראה בשיעור: יהודי צריך להיות אכפתי, עירני לבני האדם שזקוקים למזון ומקום לינה. להיות שותף ולשאת בעול ובמעורבות בסביבה!

- נתינת אפשרות שהתלמידים ישתפו: האם למישהו יש ספור או יכול לשתף בדוגמה של אכפתיות לסובב או מעורבות ועזרה מיוחדים? (להסביר שאנו מעוניינים לשמוע דוגמאות עוד יותר משמעותיות מאשר החזרת חפץ קטן למישהו, ביקור חולה או הכנסת אורח – שגם אלו כמובן מעשים יקרים וטובים).

- התלמידים יקבלו את מקור מספר 3 (הקרנה בשקופית/מקור מודפס/הפנייה למקור בתנ"ך)

מקור מספר 3

לֹא תַעֲמֹד עַל דַּם רֵעֶךָ

(ויקרא יט, טז)

נשאל את התלמידים:

א. איזו מצווה נצטוו ישראל בפסוק זה? (להציל אדם שנמצא בסכנה)

ב. מאיזו התנהגות שלילית מזהירה אותנו תורתינו, במילים אלו שבפסוק: "*לֹא תַעֲמֹד עַל דַּם רֵעֶךָ*"?

ג. מהו הערך הגדול הטמון בפסוק זה? ערבות הדדית.

- היכרות קצרה עם דמותו של הרב מוהליבר פרטים על מקום הולדתו אופי משפחתו, אופיו ועל התקופה.

2. **גוף** - סיפור על דאגת הרב שמואל מוהליבר ליהודי קהילתו בעיר סובלק שנאסרו בימי המרד הפולני, והשבת היהודים הביתה לחיק משפחותיהם (ניתן למצוא גם בספר 'הראשון לחובבי ציון-הרב שמואל מוהליבר', מאת מש' ונגרובר, סדרת 'גדולי האומה').

הסיפור: *בשצף קצף נלחמו אז שני העמים - הרוסים והפולנים. הפולנים התקוממו נגד הרוסים כובשי ארצם, וצבאות רוסיה כיבו את המרד בנחלי דם. והיהודים, יושבי החבל ההוא, היו כקש בין שתי להבות. והנה נאשמו יהודי העיר סובלק כי נתנו ידם עם הפולנים, ויאסרו אחדים מחשובי הקהילה העברית - וישפטו לתליה .והימים בין כסה לעשור. בערב יום הכיפורים הלכה משלחת מחשובי היהודים ,ובתוכם הרב רבי שמואל, להתיצב לפני המפקד ולבקשו כי יתן לנאסרים לבא לבית הכנסת להתפלל ביום הקדוש לפני התלותם .המפקד לא קיבל את המשלחת, והיהודים שבו כלעומת שבאו. רק הרב רבי שמואל נשאר .אחד משלישי המפקד ניגש אליו ויאמר לו: "מה לך עוד פה?" הרב ענהו: "אנא ,אמור נא לכבוד המפקד, כי אני, רב העיר, רוצה לדבר עימו דברים אחדים ."המפקד נאות לקבלו .בברכים כושלות נכנס הרב לחדר המפקד. האמנם יעלה בידו להציל את הנאסרים- ?אדוני המפקד!- פנה אליו הרב ועיניו בערו כלפידים - נשבעתי לך כי הנאסרים האלה חפים מפשע ורק דיבת שוא טפלו עליהם. אנא תנה להם מחר, ביום 14 הכיפורים, ללכת להתפלל באחרונה לפני מותם ... והרב געה בבכי .הדברים האלה עשו רושם עז על המפקד והוא ישב נרעש ונדהם .טוב! ענהו המפקד, הנאסרים ילכו להתפלל, אך איך אדע כי הם ישובו בהידרשם- ?אנוכי אערבם ומידי תבקשם! השיב לו הרב. האסירים הוצאו והרב הלך עמם לבית הכנסת .היתה אז עצבות מיוחדה בנגינת "כל נדרי" וכל הקהל, בהביטו אל הנאסרים ,בכה מר ...עבר יום הכיפורים, עברו עוד ימים רבים. האסירים לא נדרשו והם נשארו בחיים .והרב נשא חן בעיני השרים, ואות כבוד ניתן לו מאת הממשלה הרוסית על אמון רוחו וישרת לבו.*

סיפור זה מעביר אותנו ממצוות השבת אבידה, בה יש אחריות ומעורבות חברתית פרטית של חפץ, אל ערבות הדדית ונתינה ציבורית מתוך מחויבות אישית וכלל ישראלית של הרב מוהליבר.

- אז אתם מוכנים? רק התחלנו, קדימה! יוצאים לדרך! אה סליחה, יוצאים לחדר מחשבים...

- חלוקה לזוגות וחלוקת כרטיסי מידע של אירועים שונים בהם נראית מעורבותו החברתית של הרב מוהליבר.

דוגמה אחת לכרטיס מידע:

כאשר באה הידיעה שבישרה על מותו של אלכסנדר השלישי קיסר רוסיה לא הצטערו היהודים כלל שכן הוא היה צורר היהודים. לעומת זאת הרב שמואל מוהליבר הודיע כי הוא יגיד דברים אודותיו בבית הכנסת. יהודים ששמעו על כך התפלאו מאוד, מדוע ולמה יש להספיד את הקיסר אלכסנדר השלישי? בעת ההספד היה בית הכנסת מלא מפה לפה. הרב מוהליבר כבר הספיק לשמוע ולהתייחס למותם של המלכים הקודמים ברוסיה וזה כבר היה כמו הרגל בשבילו. הרב הסביר פסוקים מספר משלי מהם לומדים כי אדם רגיל נבחן על פי מה שמספרים עליו אך מלך גדול כאלכסנדר השלישי – רק הקב"ה יודע לבחון את ליבו ואת טיבו של המלך והוא, רק הוא ישלם לו על פי מעשיו. ולכל אלו שמתפלאים מדוע בכלל רב יהודי צריך לדבר על המלך הזר והגוי שמת, עליכם לדעת כי רב דתי ברוסיה הוא גם רב רשמי מטעם הממשלה ואין הוא מנתק את עצמו מהמלכות והממשלה הרוסית, אלא שמח בשמחתה ומתאבל באבלה...

- לכל צמד תלמידים תהיינה שלוש שאלות ואת התשובות אליהם הוא יעלה אל 'לוח פדלט' שניצור להם:

א. סכם במשפט-שניים את המקרה/אירוע שקראת בכרטיס המידע ? במשפט!

ב. איזו דילמה עמדה בפני הרב מוהליבר ? בין מה למה הוא התלבט לדעתכם? מה האפשרויות שעמדו בפניו באירוע זה ?

ג. באיזו אופציה בחר הרב ? מה היא מבטאת בעיניך? דוגמא:

א. סכם בלוח הפדלט במשפט-שניים, את המקרה/אירוע שקראת בכרטיס המידע ? במשפט !

ב. הקלד אויזו דילמה עמדה בפני הרב מוהליבר ? בין מה למה הוא התלבט לדעתכם? מה האפשרויות שעמדו בפניו באירוע זה ?

ג. באיזו אופציה בחר הרב ? מה היא מבטאת בעיניך? הקפד על תשובה מלאה.. הרב בחר לעשות כך וכך...

- בסיום המשימה כל תלמידי הכיתה יוכלו לראות בלוח הפדלט את תשובות חבריהם ויוכלו ללמוד זה מזה ולראות מעורבויות חברתיות שונות של הרב שמואל מוהליבר.
- נדגיש ונייחד דברים לנושא מהותי וחשוב מאוד לקיומנו כעם: הקשר בין יהדות ארץ ישראל ליהדות העולם ! נפרט מעט את המדינות בעולם בהם מצויים יהודים, מספרים-כמה גרים בכל מדינה בחו"ל, מצב האנטישמיות, הבדלים מנטליים והכלתם, קשיי התאקלמות העולים

מחו״ל לארץ ובעיקר: הבנת הקשר וההשפעה ההדדית שישנה בין יהדות הארץ ליהדות חו״ל, הערבות ההדדית בין כולנו – עם ישראל בכל מקום שהוא!

3. **סיכום** בשיעור זה חפצנו מלבד היכרות עם נדבכים באישיותו, גם לגרום לתלמיד לקחת להרחיב את אופק התעניינותו ומעורבותו החברתית על כן נפתח במבצע של 'מעורב ישראלי' – כל ילד יקבל פתק ובו היגדים של סוגים שונים להתנדבויות בקהילה וקשר עם יהדות חו״ל . לדוגמה: ביקור זקנים בשכונה, מאמצים ומפנקים חיילי מח״ל (מתנדבי חוץ לארץ) עוזר לועד הבית השכונתי, תכנית קשר תלמידי יסודי ותיכוני הארץ וחו״ל (יתכן למשל קיום זום חודשי/אימייל שבועי בין התלמידים דוברי אנגלית בארץ/עברית בחו״ל), נקיון וטיפוח סביבה, שיעורי עזר לילדים בהתנדבות ועוד.

סיכום

במהלך כתיבת העבודה נפגשנו והעמקנו במרכיבי אישיותו, בכתביו ובצדדים אחדים במנהיגותו של הרב מוהליבר[129]. בניהם בולט היסוד המשלב הסינתטי באישיותו החוזר ונשנה בכל מעגלי חייו והשפעתו. לימודיו התורניים והמדעיים כנער, היותו עוסק במסחר יחד עם רב מרביץ תורה, נאמנותו ודאגתו העזה לעמו יחד עם כיבוד ארץ מולדתו הנכרייה וכיבוד חוקיה, שמרנות ומסורת יחד עם פתיחות למודרנה ולמשכילים ועוד. היסוד התשתיתי לשילוב מורכב זה ובכלל בקיומו של הרב מוהליבר היא מידת השלום עליה הוא דיבר ופעל, כמציאות אידיאלית המכילה צדדים שונים באחדות. יסוד זה הוא הציב והדגיש בדבריו כמו בהתנהגותו ומנהיגותו. זהו אם כן גם הבסיס הרעיוני מהותי בהתחברותו אל המשכילים. לכן הוא גם לא הציב רף מחמיר של חיוב שמירת מצוות, לשיתוף פעולה יהודי ולכניסה לאגודות חובבי ציון. עם זאת כנגד הנחה אפשרית שדרכו היתה בעיקרה בעלת אופי של פשרנות, אנו מוצאים כי במצבים מסוימים הוא עמד באופן ברור ונחרץ ולא התפשר כדוגמת היחס ל'שחר' ולמשכילים הרדיקליים ברוסיה ולבילוי"ם בגדרה. מעבר לזה, הרב מוהליבר הביט רחוק יותר אל עבר תקומת ישראל על אדמתו ללא התבוססות גלותית ללא תוחלת. לשם תקומה זו הוא הסכים שלא לדקדק בציציותיהם של החלוצים והמתיישבים, כל כך.

הרב מוהליבר כאדם וכאישיות, ראשית התגלה בראש ובראשונה במידותיו האנושיות בהגנה על הקהילות בם שימש והכיל את הציבור היהודי המשוסע והמפולג, בהבטה בעין טובה על בני עמו ושלילת קטרוגים פנימיים. שנית, הוא היה מעורב עם הבריות ובהוויות העולם ולא נותר בד' אמות של קהילה אלמונית במזרח אירופה, אלא נפתח למורכבות הציבור היהודי מתוך תודעת מנהיגות ואחריות לאומית לכלל עם ישראל.

ביחס לתקופת הנאורות האירופית וההשכלה היהודית, הרב מוהליבר לא דחה והתרחק מהם אלא התבונן והביט על החיים גם בהשפעת הרעיונות החדשים שפשטו בעולם כגון רעיון 'האושר' אך הקפיד לעשות זאת באופן שיכול לעלות בקנה אחד עם המסורת וההלכה. הוא ביאר בהשראת חכמי המדרש שללא אושר זמני וקיום חומרי מתוכנן וראוי לא יתכן אושר נצחי שהוא קיום חיי תורה בשמחה, הנותנים את פירותיהם לעולם הבא. גם ביחס אל ההשכלה היהודית ובפרט למשכילים מן האגף המתון הוא חתר למצוא שפה משותפת וגילה הסכמות ונקודות חיבור לקשר ולשיתופי פעולה שונים. בכך הוא היווה גשר יוצא דופן של חיבור בין מחנות, דבר שלימים קבע את דרכה של הציונית הדתית.

במסירותו ובמוסריותו הוא גילה התערבות ואחריות בתחומים שונים בציבוריות היהודית ולמרות המצב המאתגר והכשלונות בשלבים שונים של תחנות חייו, נתן אמון בעולם הסובב והיה אופטימי . באופני התנהגותו והתמודדותו הראה הרב מוהליבר אהבה והתנדבות אין קץ.

מנהיגותו הרבנית היתה יוצאת דופן בכך ששילב גאונות וצדקות עם עסקנות ופעילות בחיבת ציון ולמען התנועה הציונית בהיקף והשפעה רחבים ובלתי פוסקים. הוא פעל למען יהודי רוסיה כולה ודאג לפתח קשרים רבים עם גורמים שונים בעלי השפעה למען הישוב החדש והישן בארץ ישראל במגמה להביא להתיישבות איתנה בקצב מתקדם באדמות הארץ ובחקלאות.

---

[129] ממש בעת זו נעשית עבודה הוצאה לאור מחדש של כל כתבי הרב שמואל מוהליבר ע"י מר אחיעזר ארקין ומרכז סיור ולימוד מזכרת בתיה.

כפועל יוצא של מידת השלום שבה אחז, הוא בלט כעומד בין מחנה למחנה במחנות השונים היהודים ומפשר ביניהם. זו היתה אחת מהחוזקות הבולטות של הרב מוהליבר. דרך הפישור של הרב מוהליבר בין הצדדים החולקים או בדילמות חינוכיות, באה לידי ביטוי בחריצת דין שמעמיד את האמת על פי מבטו. הוא עשה זאת לאחר ששקל בפלס את הרווח וההפסד שבכל החלטה נכון לעת ולמצב שנקלע אליו בהקשר וברקע הדתי לאומי ובהדגשה לחיזוק העתיד היהודי בארץ ישראל.

צורת לימודו בתורה שבעל פה היתה בדגש על לימוד ישר, עיוני לשם פסיקת הלכה ולא בדרך פילפול. גם בזקנותו עסק בלימוד התנ״כ ודברי הנביאים והטיף לכך. יחד עם היותו בעל ידע במתמטיקה ובאסטרונומיה והחשבתו את לימודי המדעים והשפות, הוא קרא גם לחזור ולעסוק גם במלאכות כפיים פשוטות, ברעיית צאן, ובעבודות אדמה וחקלאות.

מבחינת דרכו שהיתה מסורתית ולאומית, הוא המשיך את דרכו של הרב צבי הירש קאלישר ואף הרחיב ופיתח אותה למעשה. אפשר לראות כי הוא היווה מעין ציר המחבר בין הרב קלישר לבין הרב יצחק יעקב ריינס. הרב קלישר החל את התשתית הרעיונית לאומית ואת רעיון חיבת ציון. הרב מוהליבר לא רק פיתח משנה זו והרחיב את רעיונותיה ובפרסום גדול ומקובל יותר, אלא אף הגדיל ופיתח סניפי חובבי ציון רבים, יזם את הקמת המושבה עקרון, חיזק וגיבה את המושבה פתח תקווה ומושבות אחרות ופעולות נוספות שנמנו בפרקים ב׳-ג׳. לאחר התפתחויות בתנועת חיבת ציון הוא יזם והקים את תנועת המזרחי שבהמשך קומם אותה הרב ריינס בדרכו בתוך התנועה הציונית ובשותפות שהובילה בהמשך להקמת המדינה היהודית.

הראתי כי ניתן ללמוד מהרב מוהליבר משנה חינוכית בעלת עקרונות הרלוונטים גם לימינו. בחלקים נרחבים של הציבור הציוני דתי כבר מאומצים עקרונותיו והשקפותיו וניתן להעמיק, לדייק וללמוד מהם עוד. בציבורים אחרים יש בהחלט מה להחשף במשנתו ואולי אף לאמץ. עם זאת משנה חינוכית מפורטת ותכנית לימודים סדורה יותר (כפי שעשה למשל זאב יעבץ) לא מצויה במפורש בכתביו ברם, מעקרונותיו יש בהחלט חומר לעיון וחקר, שמחלקו פרסתי והצגתי זוויות חשיבה.

עולם היהודים דאז, העממי, הרבני והמשכילי, שנאת הגויים והאתגרים הלא פשוטים מבית ומחוץ, היה מורכב מאוד לניווט ספינת ההנהגה. כוחו של הרב מוהליבר בתורה שהתאפיין בחדירה לעומק העניינים ולמיצוי ההבנה עד תום, עמד לו בהמשך מלבד משא העסקנות הציבורית, גם לנושא אחר. מדובר במציאת אידיאל מרכזי מלהיב ומושך שיוביל את היהודים קדימה למקום טוב ובטוח יותר שהוא טבעי ומוכרח לקיומם והצלחתם, הסטורית ודתית. אידיאל זה הוא חיבת ציון וישוב ארץ ישראל למענו פעל כה רבות ובהמשך גם למען התנועה הציונית כמסגרת יציבה לארגון הקיום יהודי באופן מוסכם בין מדינות העולם. גם בזקנותו ובכל כוחו, עד לרגעי חייו האחרונים .

בדברים שכתב הרב אברהם יצחק הכהן קוק לזכרו של הרב מוהליבר במלאת 25 שנים לפטירתו, הוא מחלק בין שני סוגים של גדולי תורה, גדולי תורה ׳רגילים׳ וגדולי תורה ׳גיבורים׳[130] .

גדול התורה ה׳רגיל׳ הוא כמלך היושב על כסאו ומתפקד בעת שגרה.

[130] מאמרי הראי״ה חלק א, עמודים 127-130.

גדול התורה ה'גיבור' הוא מלך לא רק בעת שגרה ושלווה, אלא גם בעתות מבחן ומלחמה ומנווט אל חוף מבטחים. שני סוגי מנהיגים אלו מבאר שם הרב קוק, פועלים מתוך שני תפיסות חיים רוחניים שונות.

התפיסה האחת היא התפיסה המוקדמת בתולדות עם ישראל בהם שבימים אלו, האיתנות והגבורה היו נוכחים באופי חיי היהודים יחד עם חיי הרוח והדת .

התפיסה השניה היא התפיסה המאוחרת הגלותית בתולדות חיי עם ישראל שבתקופה מרה זו נתהווה ניתוק הגבורה והשמחה מהחיים היהודיים. גם אם נראתה שרידות הרואית בגלות, התמסרות מלאה לתורת ישראל ואמונתו, היא חסרה את יסוד הגבורה הטבעי.

הרב שמואל מוהליבר שלט ומיזג שתי תפיסות רוחניות אלו ביחד. גדול דור בתורה וגאון מפורסם בהלכה יחד עם רוח גבורה במהלכי חיים שונים בארגון ויוזמה מנהיגותית, חינו והתיישבות מלאים עוז ותקווה לתשועת ישראל. וכך סיכם הרב קוק בדבריו את התייחסותו לרב מוהליבר :

"בתוך ליבו הרחב של רבי שמואל היתה חיה תמיד ההכרה הברורה כי אנחנו **כולנו חייבים לעבוד בעד שני זרמי חיים הרוחניים שלנו גם יחד** ומתוך הכרה זו היה ממשיך את העבודה החיה הקדושה הזאת **לאחד ולשלב את שני הזרמים ולמזגם יחד** מתוך גבורה פנימית **ומתוך ידיעה סודית כזאת אשר חוננו בה יראי ה' האמתיים** אשר עליהם נאמר :"סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם"[131].

מידה זו של גבורה שהיתה לרב מוהליבר, אותה הדגיש הרב קוק, התבטאה במעשים בכמה תחומים שונים כפי שסקרנו בעבודה, למען מצב העם היהודי, הצלתו, מעמדו, פרנסתו ואושרו.

הרב מוהליבר מלבד שגילם בפועלו את היותו איש עשייה בעל משמעות, היה בעל רצון ממוקד בישוב ארץ ישראל וידע ליזום ולקבוע 'עובדות בשטח'. הוא לא היה איש מורם מעם בעל תיאוריות בלבד, אלא פנה אל החיים עצמם להיטיב לבני עמו. רועה נאמן שהלך לפני המחנות השונים בתוך עם ישראל שכה אהב.

גם כיום ישנם מתחים שונים ומגזרים שונים בתוך מדינת ישראל בשנת 2022. הנכחת דרכו, פרסומה והנגשתה מחדש בשדה החינוך ובציבור באמצעים שונים עשויה לתרום לקרוב לבבות, חיבור ושלום פנימי בין החלקים השונים בעם בישראל. חשיפת מאמציו הכנים וחתירותיו המרובות מעומק ליבו של הרב מוהליבר למען עתיד יהודי טוב יותר לכלל העם, יכול לעורר להשראה בראש ובראשונה למנהיגי ישראל ולעם כולו את הדרך לחיים של אחדות בעם ישראל גם בעת מחלוקות ואתגרים עתידיים.

[131] שם, עמוד 128.

ביבליוגרפיה

1. אבלמן, ע'. **תולדות היהודים-הסטוריה ישראלית**, הוצאת כנרת, זמורה, דביר – מוציאים לאור בע"מ וקרן תקווה, ישראל, 2019, עמודים 333-323 ו 384-373.
2. אטקס, פרופ' עמנואל. תנועת ההשכלה ברוסיה ומלחמתה ברבנים, הרצאה מ-20 ביוני 2021, ערוץ יוטיוב.
3. ארקין, אחיעזר. 'המאבק על שמירת השמיטה בשנת התרמ"ט במזכרת בתיה', המעיין, תמוז התשמ"ו (ובאתר דעת).
4. ארקין, אחיעזר. 'הרב שמואל מוהליבר זצ"ל ומזכרת בתיה', המעיין ל"ג, עמודים 37-24, טבת התשנ"ג (ובאתר דעת).
5. ארקין, אחיעזר. 'הרב שמואל מוהליבר-הציוני המדיני הראשון' הוצאת ציוני דרך ובסיוע משרד החינוך האגף לתרבות יהודית, מזכרת בתיה, התשע"ט.
6. ביק, אברהם. 'גדולי תורה במחנה הציוני עיונים במשנתם-רבי שמואל מוהליבר', מתוך שרגאי כרך ב, עמודים 284-281. הוצאת מוסד הרב קוק, התשמ"ה.
7. דובנוב, שמעון. **דברי ימי עם עולם** כרך ט עמודים 238-232. הוצאת דביר, תל אביב, התשל"ח.
8. הוטרר, הרב בעז. **ובשנה השביעית** כרך א, הוצאת מכון הר ברכה, ישראל, התשע"ח, עמודים 190, 219-208.
9. הוטרר, הרב בעז. **ובשנה השביעית** כרך ב, הוצאת מכון הר ברכה ישראל, התשפ"א, עמודים 26- 44.
10. הרמתי, שלמה. **המורים החלוצים**, הוצאת משרד הביטחון, ישראל, התש"ס, עמודים 10,11,16.
11. 'חינוך יהודי במזרח אירופה' בתוך אתר 'יד ושם'.
12. יפה, אריה ליב. **ספר הקונגרס למלאות חמישים שנה לקונגרס הציוני הראשון**, הוצאת הסוכנות היהודית לארץ ישראל, ירושלים, התש"י, עמודים 126-125. מספר קטלוגי: AR 013 1371.
13. ירדן יואל, 'הגותו החינוכית של הרב שמואל מוהליבר תרל"ג-תרל"ד', עיונים בחינוך 33, אוניברסיטת חיפה, עמודים 170-161.
14. לייואי, רבי יהודה-מהר"ל מפראג, **נתיבות עולם** חלק א', נתיב התורה פרק ה, הוצאת 'יהדות', בני ברק, התש"מ, עמודים כג-כו.
15. מוהליבר, יוסף. **דיעותיו והשקפותיו של רבי שמואל מוהליבר**, הוצאה מיוחדת מתוך ספר שמואל, ירושלים, התרפ"ג.
16. מוהליבר, הרב שמואל. 'אושר האדם', עיתון 'הלבנון', כד שבט התרל"ד-טו אדר התרל"ד.
17. מוהליבר, הרב שמואל. 'היראה וההשכלה' עיתון 'הלבנון', ד' כסלו התרל"ג-יא כסלו התרל"ג.
18. מוהליבר, הרב שמואל. 'מטרת נסיעתי לארצינו הקדושה', בתוך **שיבת ציון**, הוצאת מכון הר ברכה, ישראל, התשע"ב, עמודים 57-58.
19. מוזיאון הרב מוהליבר - דף האתר, מזכרת בתיה.

20. מימון, הרב יהודה ליב הכהן. **ספר שמואל - זכרון לרב שמואל מוהליבר במלאת עשרים וחמש שנה לפטירתו**, הוצאת המזרחי, ירושלים, התרפ״ג.
21. מימון, יל״ה. **שרי המאה** חלק ה, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, התש״ן, עמודים 110- 123, 148-158 .
22. מלאכי, אליעזר רפאל. ׳לתולדות ר׳ שמואל מוהליבר׳, אור המזרח ט התשכ״ב, עמודים 55-56.
23. נסנבוים, יצחק. **עָלֵי חֶלְדִּי** תרכ״ט-תרפ״ט, מהדורה שנייה הוצאת ראובן מס, ירושלים, התשכ״ט. עמודים: 102, 121-122, 214, 104,
24. נסנבוים, יצחק. **לַנּוֹעַר**, הוצאת ׳אמנות׳, תל אביב, התר״צ, עמודים 86-87.
25. נריה, הרב משה צבי. ׳רבנו שמואל מוהליבר זצ״ל – למלאת ארבעים שנה לפטירתו׳, בעריכת ארגון בני עקיבא ישראל, מזכרת בתיה, התשנ״ח.
26. פיינר, שמואל. **השכלה והסטוריה-תולדותיה של הכרת עבר יהודית מודרנית**, הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים, התשנ״ה, עמודים 445-446.
27. פיינר, שמואל. **מהפכת הנאורות –תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18**, הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים, התשס״ב, עמודים 43, 22.
28. פיינר, שמואל, **מלחמת תרבות, תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-19**, הוצאת כרמל, ירושלים, 2010, עמודים 181-229 ובעיקר 223-225.
29. קוק, הרב אי״ה. **מאמרי הראי״ה**, הוצאת הקרן ע״ש גולדה כ״ץ. ירושלים, התשמ״ח. עמודים 127-130.
30. קלויזנר, יוסף. **בהתעורר עם**, הוצאת הספרית הציונית, ישראל, התשכ״ב, עמודים 16, 191, 215.
31. רפאל, י׳. **אנציקלופדיה של הציונות הדתית**, כרך ג הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, התשי״ח , עמודים 340-364.
32. שלמון יוסף, ׳הרב שמואל מוהליבר-רבם של חובבי ציון׳, בתוך **מאה שנות ציונות דתית** כרך ראשון, שוורץ, דוב ו-שגיא, אבי. הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, התשס״ג, עמודים 349-379.
33. שוורץ, דב. ׳הרב שמואל מוהליבר והרב יצחק יעקב ריינס שני טיפוסים של ציונות דתית׳, מתוך **ציונות דתית הסטוריה, רעיון וחברה** כרך ה עמודים 9-10, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, התשפ״א.
34. תודר, שמעון. ׳החדר כמוסד חינוכי׳, מחניים גליון קח, ישראל, התשכ״ו.
35. Steven G. Rappaport, **Jewish Education and Jewish Culture in the Russian Empire, 1880 -1914**, Standford University Press, 2010 ,pg 52.